

Міністерство освіти і науки України
Головне управління освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації
Управління професійно-технічної освіти, координації діяльності вищих
навчальних закладів та науки
Львівський науково-практичний центр
професійно-технічної освіти АПН України
**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ
У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

А. В. Шиделко

ЕТИКА І ПСИХОЛОГІЯ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

Навчально-методичний посібник

(для ПТНЗ)

Львів–2009

УДК 316.614

Рекомендовано до друку вченою радою Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти Академії педагогічних наук України, протокол № 2 від 26 лютого 2009 року.

Розглянуто на засіданні обласного методичного об'єднання практичних психологів і соціальних педагогів ПТНЗ Львівської області та рекомендовано до друку Навчально-методичним центром професійно-технічної освіти у Львівській області (Протокол № 2 від 19 березня 2009 року).

Рецензенти:

Лариса Руденко – завідувач відділу практичної психології Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти АПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник;

Лілія Клос – доцент кафедри соціології та соціальної роботи Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”, кандидат педагогічних наук.

Відповідальний редактор:

Світлана Василина – методист I категорії Навчально-методичного центру професійно-технічної освіти Львівської області.

Шиделко А. В. Етика і психологія сімейного життя: навчально-методичний посібник (для ПТНЗ). – Львів, 2009. – 132 с.

Навчально-методичний посібник укладений із метою виховання та підготовки підлітків до формування умінь і навичок майбутніх гармонійних сімейних відносин під час вивчення курсу “Етика і психологія сімейного життя”. Посібник містить філософські, педагогічні, психологічні, соціальні та медичні аспекти підготовки до сімейного життя.

Може бути рекомендований для всіх учнів, які навчаються у ПТНЗ. Навчально-методичним посібником можуть користуватися викладачі, які будуть проводити лекційні та практичні заняття з означеного курсу, а також фахівці державних і громадських соціальних служб, які спеціалізуються на роботі з сім'ями, дітьми та молоддю.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1.	
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РОДИННОГО ВИХОВАННЯ	
1.1. Матріархат і патріархат. Про українську сім'ю, рід і родинне виховання.....	9
1.2. Античний світ: людина, суспільство, кохання. Велесова Книга. Володимир Мономах – Повчання (скорочено). Нестор-літописець, “Руська правда” Ярослава Мудрого.....	12
1.3. З історії української родини. Народні звичаї та традиції. Кодекс цінностей сучасного українського виховання.....	14
РОЗДІЛ 2.	
ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ	
2.1. Особистість. Індивід. Розвиток особистості. Темперамент. Типи темпераментів. Характер. Акцентування характеру. Здібності.....	19
2.2. Формування “Я-концепції”. Ціннісні орієнтації особистості.....	25
РОЗДІЛ 3.	
ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МІЖСТАТЕВИХ ВЗАЄМИН	
3.1. Етика та психологія міжстатевого спілкування. Актуальні проблеми цього питання. Любов і дружба в юнацькому віці.....	28
3.2. Феномен кохання як найвищого почуття людини. Юнацьке кохання. Девіантна поведінка. Відхилення у сексуальній поведінці підлітків.....	34
РОЗДІЛ 4.	
ОСНОВИ СЕКСОЛОГІЇ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ	
4.1. Предмет сексології. Історія сексології. Статеві установки в українському суспільстві. Психофізіологічна характеристика статевої свідомості людини. Ван де Вальде, Зігмунд Фройд.....	42
4.2. Медико-соціальний аспект сексуального життя. ВІЛ-інфекція та СНІД. Вплив соціального середовища на формування негативних стереотипів статевої поведінки підлітків.....	46
4.3. Сучасна сім'я як інститут сексуального виховання. Формування сексуальної просвіти серед молоді. Контрацепція. Статеве життя неповнолітніх.....	53

4.4. Соціально-психологічні аспекти раннього материнства. Аборт. Причини та наслідки абортів. Хвороби, які передаються статевим шляхом та їх наслідки.....	58
4.5. Сексуальні збочення та девіації. Сексуально-фізичне насильство, його наслідки. Мотиви зґвалтування: міфи. Стан і проблеми сексуального та репродуктивного здоров'я молоді.....	65
РОЗДІЛ 5.	
ЕТИКА І ПСИХОЛОГІЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН	
5.1. Психологічна готовність до шлюбу. Шлюб і сім'я: соціологія сім'ї, функції сім'ї. Правові аспекти сім'ї, родинності. Соціологічні концепції планування сім'ї.....	70
5.2. Завдання, зміст і методика виховання дітей в сім'ї. Молода сім'я. Психологія стосунків у сім'ї. Стилі виховання. Подружнтя сумісність. Вірність і зрада	82
5.3. Сімейні конфлікти. Припинення шлюбу: діти та розлучення. Психологічні проблеми виховання дітей в неповній сім'ї. Сирітство.....	94
5.4. Проблеми становлення та функціонування молодої сім'ї. Сімейний бюджет. Придбання житла. Іпотека молодій сім'ї.....	104
5.5. Етика сімейних стосунків: етика в сім'ї, норми етикету. Психологія сімейних стосунків: руйнівний зовнішній вплив; культура вирішення конфліктів. Родинне генеалогічне дерево.....	108
ДОДАТКИ.....	116
ЛІТЕРАТУРА.....	137

В С Т У П

У нових соціальних умовах сім'я змінюється. Одна з істотних ознак сучасної сім'ї її вік. Сьогодні батьками та матерями стають у значно молодшому віці, ніж, це було 15-20 років тому. І це пояснює недостатню соціальну готовність молодих до труднощів сімейного життя та юних батьків і матерів до виховання дітей. Внаслідок цього виникає дисгармонія між певними обов'язками, які покладає суспільство на молоду пару, та конкретними вміннями останніх будувати сімейні стосунки та виховувати дітей. Адже сім'я надзвичайно чутливо реагує на будь-які зміни, які відбуваються в соціальному організмі суспільства. Сім'я завжди була та залишається моделлю конкретного історичного періоду суспільства. Інакше кажучи, вона в мініатюрі відображає всі суперечності, які є в суспільстві, державі.

Зміни, які переживає сучасна сім'я, мають глобальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей родинного життя та шлюбу. Однак, це не говорить про руйнацію сім'ї як такої. Нові часи відкривають нові незнані раніше грані у відносинах чоловіка і жінки.

Подолання кризи сімейного виховання в умовах соціально-економічних та ідеологічних проблем сучасного суспільства набуває першочергової значущості. Криза інституту сім'ї виражається зокрема, у деградації духовних цінностей суспільства, а також занепаді українського родинного виховання. Специфічною є криза української родини через навмисне руйнування її духовних засад тоталітарним режимом. Вийшовши з такого минулого, маємо понівечену з успадкованим відчуженням батьків і дітей, деструктивну родину.

Збіднення сімейних (чоловічо-жіночих і дитячо-батьківських) стосунків, завдяки яким сімейна система існує та розвивається, зниження цінності любові як базового почуття, без якого практично неможливо збудувати гармонійні подружні та дитячо-батьківські взаємини – усе це істотно позначилося на світоглядно-ціннісних орієнтаціях молоді, її морально-духовних, а також репродуктивних і сексуальних установках і на процесі формування в молодих людей відповідальності за власні рішення та вчинки [29, с. 9].

У добу розвитку та реформування країни все актуальнішим стає завдання побудови нових відносин між особистістю та суспільством.

Тому пошук оптимальних шляхів соціалізації молоді особистості стає першочерговим завданням людинознавчих дисциплін.

Актуальність нашої теми зумовлена соціальними потребами суспільства, низькою культурою підлітків у сімейно-родинних відносинах, а також недостатнім використанням надбань української етнопедагогіки у теорії та практиці родинного виховання в Україні. Тому потреба у підготовці молоді до організації життєдіяльності сім'ї є актуальною й однією з найболючіших проблем сьогодення, а курс "Етика і психологія сімейного життя" сприятиме вихованню майбутніх матерів і батьків та відіграватиме важливу роль у підготовці молоді до формування гармонійних сімейних відносин.

Мета даної дисципліни – підвищити обізнаність учнівської молоді з питань історії української родини, етики і психології сімейного життя, з основ психосексуального розвитку та міжстатевих відносин.

Головними завданнями курсу є:

- використання надбань української народної педагогіки та родинної етнопедагогіки для позитивного виховного впливу на сучасних дітей;
- формування адекватного уявлення про соціальну роль чоловіка та жінки у суспільстві;
- формування у молоді переконань, що родина та родинне виховання нових поколінь має важливе значення;
- аналіз психологічних ситуацій у вихованні дітей із проблемних, асоціальних і неповних сімей;
- збагачення знаннями про моральну свідомість людини, виховання поваги до представників іншої статі;
- підготовка молодих людей до відповідального ставлення за власні вчинки, рішення та до виконання функцій засновника молоді сім'ї;
- сімейна соціалізація учнів, їх статеve виховання в нерозривному зв'язку з моральним вихованням;
- профілактика сексуального та репродуктивного здоров'я молоді.

По закінченню курсу "Етика і психологія сімейного життя" учні повинні **здобути такі знання:**

- шлюб, моногамія, парний шлюб, матріархат, патріархат, готовність до шлюбу, шлюбний вік;
- сім'я, функції сім'ї, типи сім'ї, особливості молоді сім'ї, структура та чисельність сучасної сім'ї, тенденції в розвитку сім'ї, плану-

вання сім'ї; фактори, що сприяють і перешкоджають народжуваності, наслідки зниження народжуваності дітей, життєвий цикл сім'ї;

- правові основи шлюбу і сім'ї; умови та порядок вступу до шлюбу, розрив шлюбу; права батьків при народженні дитини, права й обов'язки батьків і дітей;

- сімейний бюджет і його структура, джерела доходу сім'ї, витрати та їх планування, раціональний споживацький бюджет;

- психофізіологічна сумісність подружжя, функціонально-рольове узгодження, ціннісно-орієнтована єдність подружжя;

- сімейні конфлікти, зони незгод подружжя, шляхи розв'язання конфліктів, причини та наслідки розлучень;

- принципи виховання дітей в сім'ї, цілі та завдання сімейного виховання, засоби і способи їх досягнення;

- статеві ролі, статева диференціація, психосексуальна орієнтація, стать;

- сексуальна сумісність, особливості жіночої та чоловічої сексуальності, статеві ролі, статеве життя, кохання, лібідо, потяг; підліткова вагітність, контрацепція, захворювання, що передаються статевим шляхом; сексуальні злочини та відповідальність за них;

- Я-концепція, активність особистості, скерованість особистості, риси особистості, гуманність, духовність, самотність, лідер, лідерство, самооцінка, індивід, індивідуальність, характер, ціннісні орієнтації; темперамент, екстраверсія, інтроверсія;

- спілкування, симпатія, сумісність, міжособистісні відносини, криза;

- акселерація, дитинство, підлітковий вік, юність, дозрілість (дорослість), старість.

Після засвоєння навчального курсу учні повинні вміти:

- оцінювати якості своєї особистості, писати самохарактеристику; психологічну атмосферу в групі;

- окреслювати референтну групу осіб;

- визначити ступінь самоповаги; свій рівень конфліктності; психофізіологічну сумісність темпераментів;

- володіти навичками поведінки у складних соціально-психологічних ситуаціях;

- проводити індивідуальний та груповий поведінковий тренінг;

- колективно обговорювати проблеми, висловлювати при цьому свою думку;
- розробляти невеликі виступи на задану тематику;
- складати реферати за прочитаною книгою;
- аналізувати сімейний бюджет;
- створювати модель генеалогічного дерева.

РОЗДІЛ 1

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

1.1. Матріархат і патріархат.

Про українську сім'ю, рід і родинне виховання

Матріархат і патріархат

Перші спроби виявити характер наших предків зустрічаємо вже у Нестора, який описав милі йому племена, зокрема полян, протиставляючи їх радимичам і в'ятичам, що жили “звіриним життям”.

Для первісного суспільства характерними були спочатку групова, а потім парна форма шлюбу. Під час розпаду цього ладу парний шлюб переростає в моногамію (одношлюбність). Перші дві активно функціонували при матріархаті.

Матріархат (“матріс” – мати і “архіс” – влада) – ранній період у розвитку первісного ладу, який характеризується наявністю материнського роду та рівноправних із чоловіком ролей. Так, на цей час припадає виникнення й особливе поширення культу жінки-прародительки та різних жіночих божеств у зв'язку із провідним становищем жінки в суспільстві, зумовленим її головною роллю в тодішньому господарському житті людей – збиральниці, примітивному мотичному землеробстві, участі в гуртовому полюванні та рибальстві, організації побуту, вихованні дітей.

Співжиття парами, яке при груповому шлюбі було досить короткочасним, за матріархату стало основною формою шлюбу. Однак, сім'я при парному шлюбі не була ще самостійною господарською одиницею. Праця за матріархату була гуртовою, а власність – спільною, громадською.

На останній фазі історії первісного суспільства на зміну матріархату прийшов патріархат. Він передував виникненню держави та стимулював остаточний перехід від парної до моногамної сім'ї.

Цей крок був зумовлений певним прогресом у господарській діяльності людей, у переході до тваринництва, плужного землеробства, рибальства, ремесел (особливо обробка металів), що підготував фундамент для економічного життя кількісно менших родин, підніс значення праці чоловіка. З'явилася сімейна власність на худобу, нерухоме майно, право на яку батько прагнув передати у спадок своїм дітям. Згаданий фактор у поєднанні з моногамним шлюбом зміцнює цілісність

сім'ї, яка з розпадом родового ладу стає основним економічним осередком суспільства. Шлюб, як правило, стає монолокальним – подружжя входить до складу однієї сім'ї й одного господарства. Домінуюча роль чоловіка в господарстві, суспільстві, сім'ї зумовила ведення родоvodu за батьковою лінією.

Найдосконалішою основою створення сім'ї є шлюб егалітарний (від фр. “егаліте” – рівність), побудований на взаємному коханні чоловіка та жінки, рівноправності, спільності духовних інтересів, прагненні мати та виховувати дітей, раціонально організовувати родинний побут. Сприятливі умови для такого шлюбу дає високоцивілізоване людське суспільство, побудоване на основі соціальної справедливості, високих економічних, духовних і культурних досягнень, гуманності та демократизму, задоволення людських потреб, для виявлення творчих здібностей і особистості в її як індивідуальному, так і громадському вираженні.

Хліборобське життя стародавніх українців впливало на родинний устрій. Осілість, стабільний прибуток від праці на землі, чим переважно займалася жінка, робили матір головною особою в родині та надовго закріпили тут елементи матріархату. З давніх-давен українка вирізнялася почуттям власної гідності та завжди була берегинею сімейної моралі. Вона не терпіла невірності свого чоловіка, на відміну від російської сім'ї, де протягом віків жінка зазнавала постійних принижень від деспотизму чоловіка. Стосунки в українській родині будувалися на визнанні рівноправності чоловіка й жінки. Їхні взаємини характеризувалися певним демократизмом. У традиції створення сім'ї в Україні існував звичай, коли дівчина сама сваталася за парубка: приносила в хату хліб, ставила на столі й мовчки чекала відповіді від батьків свого обранця.

Рівноправність стосунків виявила себе також у правах жінки на майно, зокрема, на так звану “материзну”, що не характерно для ряду інших народів, де повним власником є лише чоловік. Не поодинокими були випадки, коли жінка ставала навіть номінальним головою (“чоловік підпирає один кут хати, а жінка – три”). Вважають, зрештою, що саме емансипованість української жінки пов'язана не лише із залишками матріархату в українському характері, а й часто з вимушеною відсутністю чоловіка в дома (визвольні війни, козакування, чумацтво

тощо). Жінка часто повинна була брати на себе відповідальність голови сім'ї та виконувала чоловічу роботу.

Таким чином сім'я в історії людства пройшла певні етапи розвитку. Що стосується сім'ї в Україні, то її передісторія теж, очевидно, пов'язана з функціонуванням групової, парної, а потім моногамної сім'ї [76, с. 18-35].

Про українську сім'ю, рід і родинне виховання

З давніх-давен серед українців виник і утвердився погляд на сім'ю і рід як святиню, а на виховання дітей – як на святий обов'язок батьків. Слово “сім'я” в щоденному спілкуванні репрезентує шлюбне подружжя (чоловіка й дружину), дітей та інших близьких родичів, які живуть разом. Погляди на сім'ю в українців тісно переплітаються з оцінкою роду – кровної та свояцької єдності ряду поколінь.. А звідси й поширені серед народу стійкі вислови на зразок: “вести рід”, “з роду до роду”, коли комусь судилося щось від народження, то кажуть: “так на роду написано”, одну людину, яка не має ні батьків, ні родичів, характеризують: “ні роду, ні племені”, “ні роду, ні плоду”, “без роду й племені” тощо.

Звичайно, що увага й повага до сім'ї, до роду не приходять сама по собі. Її треба виховувати. Саме це і є той природний, надійний шлях, яким дитина змалку усвідомлює свою приналежність до родини, роду, а через них – до рідного народу, української нації. Український підхід до навколишнього світу виявляється в тому, що все бачиться та сприймається через призму доброти, теплоти і ніжності. Це притаманно нашому народові – все робити з душевною теплотою. Тому і батьки вчать своїх чад шанувати старших і з особливою увагою та повагою відноситись до пам'яті свого роду. В нашого народу завжди було багато віршів, казок, легенд для дітей, які мали на меті виховувати підрастаюче покоління на засадах українських звичаїв і традицій.

Українські звичаї і традиції були прекрасним засобом виявлення уваги до сім'ї, роду, предків. Сюди ми назвемо: традиційні церковні свята (коли за святковий стіл сідає вся родина); це пам'ять і передача від покоління до покоління родинних реліквій (світлини, фотоальбоми, вишивані рушники, цінні історичні речі і т. і.); українську святкову обрядовість (дідух-сніп на різдвяні свята, щоб сім'я мала достаток; голо-

вки часнику на кути святкового столу, щоб злі духи минали цю оселю і т. і.).

Споконвіку існувала в народній педагогіці неписана традиція, згідно якої бабусі мали привчати дівчаток до рукодільництва, а дідусі хлопчиків до чоловічої праці. Саме бабусі зберегли від забуття багато пісень, легенд, казок, притч, народних прислів'їв та приказок, сценарії обрядових звичаїв нашого народу. Дідусі завжди користувалися в родині повагою. В кожному селі можна було зустріти таких мудрих учителів, які мали за плечима багатий життєвий досвід родинної педагогіки.

У плеканні історичної пам'яті наших дітей, виробленні шанобливого ставлення до роду, сім'ї чимале значення має також живе спілкування з ними в колі родини у формі бесід і розповідей про наших далеких предків, рід, сім'ю, історію українського народу, рідного краю, села чи міста або селища [76, с. 12-18].

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Розкрийте етапи розвитку сім'ї.
2. Назвіть відомі вам українські звичаї та традиції, які були засобом виявлення уваги до сім'ї, роду, предків.
3. Розкажіть про українські традиції вашої родини.

1.2. Античний світ: людина, суспільство, кохання. Велесова Книга. Володимир Мономах – Повчання (скорочено). Нестор-літописець, “Руська правда” Ярослава Мудрого

Історики вважають, що українці як етнічна група склалися протягом 3-4 тисяч років. На початку ХХ ст. вчені-археологи віднайшли перші свідчення про давні поселення на території України. Культура, яка відкрила певні історичні відомості про особливості побуту та родинного життя наших пращурів названа – трипільською (за назвою села Трипільля, що біля Києва). Трипільська культура була сільськогосподарською. Оскільки трипільці були землеробами, то земля для них була матір'ю, годувальницею, Берегинею.

Наступними після трипільців були скіфи-орачі, котрі вже тоді мали назву “руси”, “русини”. Велесова Книга – історичний документ, створений за 200 років до появи “Слова о полку Ігоревім”, описував побут

русичів, які займалися скотарством і землеробством, торгували з греками, міняючи худобу на золоті вироби. Русичі були вільними селянами, об'єднаними у громади. У Вересовій Книзі селянські родини називаються “вогнищами”, бо кожна сім'я мала своє вогнище – вогонь. Одиницею адміністративного поділу був рід. Родом керувало зібрання старійшин та всіх воїнів, що називалося Віче.

Можна лише дивуватися досконалішій психологічній культурі відомої історичної пам'ятки “Повчання Володимира Мономаха дітям”, написаної мудрим правителем Київської Русі (1053-1125 рр.) й адресованої своїм синам: “І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину... Ніколи не майте гордощів у своєму серці і в розумі... Старших шануйте, як батька, а молодших, як братів... при старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними та молодшими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою...” [18, с. 160-161].

На теренах Київської Русі достатньо рельєфно проглядалася специфіка шлюбно-сімейних стосунків. Нестор-літописець описує їх таким чином: “Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий та лагідний, і поштивість до невісток своїх і до діверів велику повагу мали. І весільний звичай мали вони: не ходив чоловік по молоду, а приводили її ввечері, а позавтра приносили..., що за неї дадуть...”. А от сусіди, деревляни, на думку, літописця, уже “жили по-звіриному, жили по-скотськи: і вбивали один одного, їли все нечисте, і бачення в них не бувало, а умикали дівиць біля води”. Чим далі від рідних племен, тим гірше: “А радимичі, і в'ятичі, і сівери один обичай мали: жили в лісі, як всякий звір... і соромослів'я в них при батьках, і при снохах. І бачення у них не бувало, а ігрища між селами. І сходилися на ігрища, на танцювання і на всі бісівські пісні, і тут умикали собі жінок, хто з якою зговориться, мали по дві по три жони”.

“Руська правда” Ярослава Мудрого свідчить про правові та моральні норми шлюбування у Київській Русі. Практика шлюбів між чоловіком і жінкою різних соціальних верств була не дуже популярною, проте у випадку статевих зносин зі служницею та народженням нею дитини вона утримувала економічну підтримку і незалежність.

У “Руській правді” зафіксовано право жінки відхилити шлюбні домагання та давати згоду на заручини. Якщо згоду отримували, почина-

лася підготовка до весілля. Починаючи з XIII ст., домовленості фіксувалися своєрідною шлюбною угодою [18, с. 162-163].

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте специфіку шлюбно-сімейних стосунків на теренах Київської Русі.
2. Чи актуальні: “Повчання Володимира Мономаха дітям” та “Правда” Ярослава Мудрого на сучасному етапі?

1.3. З історії української родини. Народні звичаї і традиції. Кодекс цінностей сучасного українського виховання

З історії української родини

Витоки української родини простежуються приблизно 200 тис. років до Христа. Про історію української родини написано вкрай мало. Залишився зовсім невисвітленим також її історико-педагогічний аспект. З огляду на це важливого значення для нас набувають праці українських істориків: В. Антоновича, В. Винниченка, М. Грушевського, К. Гуслистого, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича та ін.

Вкрай цінні відомості про родинне життя українців у різні часи можна було почерпнути з українського фольклору, з творів українських письменників-класиків, а також із полотен українських художників.

Рід – це велика родина (відома в Україні під назвами: пепище, служба, сім'я, дворище, хутір), яка проживає у своєму дворіщі, відокремленій оселі. Рід мав своє спільне майно – ріллі, ловецькі терени, стада худоби, вів спільне господарство під покровом свого старшини. Це була суспільна група – невелика, проте, злучена кровними зв'язками та спільними інтересами. За своїх членів рід солідарно заступався, обороняв їх від кривд. Згодом, під впливом економічного прогресу, рід розпався на малі самостійні родини. Кожна родина вела своє окреме господарство, мала свій дім із господарськими будовами, своє поле, худобу тощо, але ліси, пасовиська, озера лишалися спільною власністю цілої оселі-громади. Проте пам'ять приналежності до роду не губилася. Давні родові традиції жили в родах боярських, шляхетських, міщанських, селянських, священницьких [45, с. 25, 29].

У старослов'янському роді, а пізніше в сім'ї дітей виховували в душі працьовитості, поваги до старших, чесності, правдивості, любові до рідної землі, милосердя та доброти.

Майже у всіх народів на певному історичному етапі існувала велика сім'я. Остання – залежно від ступеня розвитку господарства в одних народів раніше, в інших пізніше – розпадалася на малі індивідуальні сім'ї. Такий процес характерний і для України. Велика родина набула значного поширення за часів Київської Русі. Сини не ділилися, хазяйнували спільно, жили разом. А порядкував господарством хтось із старіших, найбільш досвідчений та кмітливий. Ця тенденція спостерігалася в Україні і в наступні XIV – XVII ст. поряд із великими родинами з'явилися малі індивідуальні сім'ї, кількість яких наприкінці XVIII ст. помітно зросла, а в XIX і XX ст. вони стали домінуючими.

Мала родина, що складалася переважно з батьків і неодружених та одружених дітей, в середньому об'єднувала п'ять-шість осіб. Побутувала й родина з восьми-десяти, а то й більше осіб. Могло це бути не лише за рахунок багатодітності, а й через те, що хтось із одружених дітей жив разом із старими батьками.

Нерідко складалося так, що велика сім'я трималась гуртом доти, поки жив батько. Після його смерті вона відразу ділилася на окремі малі сім'ї. Головною причиною утворення великих (зведених) сімей був низький економічний рівень життя, непосильні податки, неспроможність бідних родин забезпечити нову сім'ю оселею та іншими господарськими будівлями.

Такі загальні риси української історії становлення та розвитку родини в Україні. Проте, це не виключає наявності окремих регіональних ознак, породжених певними історичними обставинами, деякою своєрідністю соціально-економічних, природничо-географічних і демографічних умов і навіть політичних впливів. Адже, ще на початку XVIII ст. розшматована колонізаторами Україна стала здобиччю інших держав. Лівобережжя, Слобожанщина та Запоріжжя потрапили під гніт царської Росії, Правобережжя (Волинь, Поділля, Східна Галичина й частина Київщини) відійшли до панської Польщі, Буковина – до боярської Румунії, Закарпаття – до Угорського королівства, що спричинило неоднаковість рівнів соціально-економічного розвитку в цих регіонах.

Регіональні нюанси, передусім, проявляються в господарській сфері та побуті української родини, в святкових обрядах, шлюбних зв'язках тощо.

Доля української родини тісно перепліталася з історичною долею України, яку народ зворушливо-любовно називав – як і діти матір у сім'ї – ненькою: “Україна – ненька”. Коли український народ мав свою державність, то й умови для розвитку української сім'ї, батьківської етнопедagogіки, національної родинно-побутової культури були сприятливі, як це було, наприклад, у середині XVIII ст. Україна мала тоді свою державність, вибудовувала найдемократичніше на той час суспільство, створила першу в світі демократичну конституцію, уклала політичні й економічні договори з іншими державами, впевнено стала на шлях товарного виробництва. Наші вчені лише на початку XXI ст., відкривають для себе і для світу ці визначні потенції української історії, що була разом із цим і золотим віком української родини, свого роду її національним Ренесансом [76, с. 18-35].

Народні звичаї і традиції

Вироблені й унаслідковані народом протягом віків національні звичаї мають вельми важливе значення. Без опори на українські народні звичаї виховати справжнього українця неможливо. Тому їх збереження і збагачення та неухильне дотримання має доленосне значення як для нації в цілому, так і для кожного українця зокрема. Що таке звичай? У чому його педагогічна суть?

Звичай – загальноприйнятий порядок, правила поведінки людей, що здавна склалися в процесі їхнього співжиття, увійшли в звичку, побут і свідомість певного народу, суспільної групи чи колективу. Звичаї виникли разом із появою людини та людського суспільства внаслідок повторювання однакових вчинків, які згодом набувають загального значення, стають нормою, якою керуються люди в своєму житті.

Зміст слова “звичай” у живому спілкуванні українців місткий та багатогранний. Воно може, крім зазначеного, відповідати поняттям: уклад суспільного життя нації, народу, сім'ї; традиційний порядок відзначення будь-яких подій, свят, пов'язаний з виконанням певних дій та використанням відповідних предметів, атрибутів, символів тощо; ustalений, звичний спосіб, манера дії, поведінки кого-небудь; ввічливість,

пристойність у поведінці, манерах, дії; правила достойної поведінки, прийняті у певному середовищі.

Своїм корінням звичаї українського народу сягають вглиб давнини, ще до періоду заснування Київської держави. Наші народні звичаї велими багатогранні. Своїми настановами вони охоплюють всі сторони як родинного, так і громадського життя. Це звичаї українців величати новонародженого, охрестити, колисати дитину, співати їй колискових пісень, пестити, пригортати і носити на руках; відзначати народні й релігійні свята; зустрічати гостей хлібом-сіллю на вишитому українськими візерунками рушнику; колядувати, щедрувати, вінчувати під час різдвяних і новорічних свят; співати гаївок на Великодні свята; білити стіни хат; у недільні та святкові дні відвідувати церкву; молитися двічі на день; не менше одного разу на рік сповідатися в церкві та причащатися; особам чоловічої статі, йдучи повз церкву, хрест, каплицю, знімати головний убір; дітям звертатись до своїх батьків через шанобливу форму “ви”... перелік цей можна було б продовжити. Та навіть по сказаному видно: кожен народний звичай несе щось добре, гуманне, демократичне, загальнолюдське, радісне, приємне, утверджує доброзичливі стосунки між людьми, прикрашає й одухотворяє життя, вчить дивитись на світ радісними очима.

Народні звичаї тісно переплітаються з народними традиціями, маючи як спільні, так і відмінні педагогічні риси.

Традиція – це досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично та передаються з покоління в покоління. Традиція забезпечує спадкоємність поколінь, без якої не може бути родинного виховання, яке, по суті, зводиться до передачі народного досвіду, національних звичаїв, культурних надбань із покоління в покоління. Звичаї та традиції, як два крила одного птаха, забезпечують кожній людині злет до осягнення духовності. Одне без одного бути не може. Однак вони не є тотожними. Відмінність між ними полягає в тому, що вони неоднакові за обсягом вкладеного до них змісту. Поняття “традиція” значно ширше від поняття “звичаї”. До того ж звичай виступає невід’ємним компонентом традиції.

Завдання українських народних звичаїв і традицій спільне – це стабілізувати раціональні та суспільні відносини, відтворювати їх у житті нових поколінь. Система звичаїв і традицій українського народу – результат його багатовікових виховних зусиль. Через неї наш народ відт-

ворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію у своїх нащадках [76, с. 35-43].

Кодекс цінностей сучасного українського виховання за Омеляном Вишневським

Цей кодекс ми не вважаємо досконалим, бо досконалості не має меж, а словами взагалі не можливо вичерпати глибину ідей. Запропонований кодекс є спробою систематизувати вартості виховного аспекту з висловленими поглядами відомих українських постатей, які присвятили свої праці педагогічним проблемам, які спонукають педагогічну громадськість до активних пошуків у сфері розбудови системи українського виховання.

Абсолютні, вічні цінності: віра, надія, любов, сумління, правда, справедливість; доброта, чесність, щирість, гідність, милосердя, прощення, досконалість; краса, свобода, нетерпимість до зла, великодушність, оберігання життя, мудрість, благородство.

До основних національних цінностей ми віднесемо: українську ідею, державну незалежність України, патріотизм, готовність до захисту Батьківщини, єдність поколінь на основі віри в національну ідею, почуття національної гідності, історична пам'ять, пошана до державних і національних символів, любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій, сприяння в розвитку духовного життя українського народу.

До основних громадянських цінностей, на нашу думку, належать: свобода, прагнення до соціальної гармонії, пошана до закону, рівність громадян перед законом, самовідповідальність людини, право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі у політичному житті, рівність можливостей, пошана до праці як головного джерела суспільного добробуту.

Цінності сімейного життя: подружня вірність, піклування про дітей, батьків і старших у сім'ї, пошана до предків, догляд за їхніми могилами, злагода та довіра між членами сім'ї, гармонія стосунків поколінь у сім'ї, демократизм відносин, повага до прав дитини та старших, спільність духовних інтересів членів сім'ї, здоровий спосіб життя, прихильність до спорту, дотримання народних звичаїв, охорона традицій, гостинність, сімейна відкритість щодо суспільного життя, багатодітність.

Цінності особистого життя: внутрішня свобода, самоповага, воля, мудрість, розум, здоровий глузд, урівноваженість в особистих і громадських справах, оптимізм, почуття гумору, життєрадісність, бадьорість, терпеливість, гармонія душі та зовнішньої поведінки, зовнішньо-етична вихованість, самостійність (у мисленні, діяльності), твердість слова, точність, самокритичність, почуття відповідальності, вміння мовчати і слухати інших, культ доброго імені, почуття честі, шляхетність і відповідальність у стосунках із особою іншої статі, вдалий вибір поля діяльності та повноцінна самореалізація, розвиток естетичних смаків і творчих естетичних здібностей [11, с. 126-130].

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Розкрийте загальні риси української історії становлення та розвитку родини в Україні.
2. У чому сенс твердження: “Україна – ненька”.
3. Що таке звичай? У чому його педагогічна суть?
4. У чому полягає відмінність між поняттями – “традиція” і “звичай”?
5. Складіть свій кодекс життєвих цінностей, беручи за основу кодекс за Омеляном Вишневським.

Р О З Д І Л 2.

ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

2.1. Особистість. Індивід. Розвиток особистості. Темперамент.

Типи темпераментів. Характер. Акцентування характеру.

Здібності

Особистість. Індивід. Розвиток особистості

Людина формується як особистість у системі суспільних відносин завдяки цілеспрямованому вихованню.

Особистість, особа – у широкому розумінні – конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вузькому, філософському розумінні – індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства. Поняття “особистість” не слід цілком отожднювати з поняттями “індивід” [19, с. 243]. Індивід – людина як представник людської спільноти, соціуму (групи, класу, нації тощо).

За сучасною класифікацією людей індивід займає проміжне становище (людина, індивід, особистість, індивідуальність). Індивід є суспільно-історичним утворенням, здатним діяти усвідомлено. Характеристика його передбачає сукупність природних задатків, набутих знань, соціального досвіду, які виявляються у поведінці та діяльності.

Соціальною істотою людина стає в процесі формування особистості дитини як майбутнього члена суспільства. Відбувається цей процес паралельно з біологічним розвитком людини. Наприклад, у 7-8-річному віці соціальною активністю більшості дітей є рефлексія – самостійне оцінювання вчинків і дій. У 13-14 років у зв'язку з фізичним розвитком і статевим дозріванням виникає основна соціальна якість підліткового віку – почуття дорослості, а звідси і криза віку – неслухняність, так звана “автономна” моральність, відрив від батьків, прагнення проводити час серед однолітків.

Структура особистості багатогранна. Найхарактернішими її компонентами є *скерованість* (вибіркове ставлення людини до дійсності); *можливості* (сукупність здібностей, яка забезпечує успіх діяльності); *характер* (комплекс сталих психічних властивостей людини, що виявляються в її поведінці та діяльності, у ставленні до себе, до суспільства); *самоуправління* (утвердження самосвідомості особистості, що

здійснює саморегуляцію: підсилення або послаблення діяльності, самоконтроль, корекцію дій та вчинків, планування життя й діяльності).

Особистість характеризують такі ознаки:

- розумність (визначає рівень інтелектуального розвитку);
- відповідальність (рівень розвитку почуття відповідальності, вміння керувати своєю поведінкою, аналізувати свої вчинки та відповідати за них);
- свобода (здатність до автономної діяльності, прийняття самостійних рішень);
- особиста гідність (визначається рівнем вихованості, самооцінки);
- індивідуальність (несхожість на інших).

Особистість визначають неповторні фізичні якості, психічні процеси, темперамент, риси характеру, здібності, її потреби, інтереси. Вони визначаються на її пізнавальній діяльності, навчанні, праці, вчинках, ставленні до себе, взаєминах із іншими.

Розвиток особистості – процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціалізації та виховання. Розвиток особистості відбувається в діяльності, яка керується системою мотивів, притаманних даній особистості. Як передумова та результат розвитку особистості виступають потреби [19, с. 289].

Формування особистості – процес соціального розвитку молодшої людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина [13, с. 38].

Відбувається цей процес завдяки засвоєнню гуманітарних дисциплін, виховному впливу сім'ї, школи, суспільства, взаємодії з мистецькими явищами, здатності людини пристосовуватися до зовнішнього оточення, участі у громадському житті, свідомій її підготовці до самостійного дорослого життя.

Поняття “розвиток особистості” та “формування особистості” дуже близькі, їх нерідко вживають як синоніми. Виділяють три види розвитку та формування особистості: стихійне, цілеспрямоване, саморозвиток і самоформування.

Розвиток особистості залежить від спадковості, середовища та виховання. Його джерелом і внутрішнім змістом є такі внутрішні та зовнішні суперечності: процеси збудження й гальмування; в емоційній сфері – задоволення і незадоволення, радість і горе; між рівнем розвитку

особистості й ідеалом; між потребами особистості та моральним обов'язком; між прагненням особистості та її можливостями.

Темперамент. Типи темпераментів

Індивідуальні особливості людей були названі темпераментом (від лат. temperament – співвідношення, пропорція).

Темперамент – це анатомо-фізіологічні та психологічні індивідуальні особливості людини, які визначають динаміку її діяльності та поведінки. Є чотири основних показники динаміки психічних процесів і поведінки: активність і емоційність, збудження і гальмування. В залежності від цих процесів розрізняють людей із сильною та слабкою нервовою системою.

Традиційно виділяють такі основні типи темпераменту: сангвіністичний, флегматичний, холеричний та меланхолічний. В чистому вигляді названі темпераменти зустрічаються дуже рідко. З точки зору психології, немає поганих або хороших темпераментів, кожен наділений позитивними особливостями.

Сангвіністичний темперамент характеризується цікавістю, рухомістю, життєрадісністю. Представник цього типу емоційно нестійкий, легко піддається почуттям, але вони в ньому переважно не сильні та не глибокі. Сангвінік швидко забуває образи, легко переносить невдачі, товариський, доброзичливий, привітний. У навчанні швидко засвоює той матеріал, який викликає емоційний відгук і не вимагає багато зусиль.

Флегматичний темперамент – представник цього типу повільний, спокійний, неквапливий, врівноважений. В будь-якій діяльності проявляє ґрунтовність, продуманість, наполегливість. Схильний до порядку, звичної обстановки, не любить перемін ні в чому. Як правило, доводить розпочату справу до кінця. Всі психічні процеси у флегматика проходять сповільнено. Ця сповільненість заважає йому в учбовій діяльності, особливо там, де вимагається швидко запам'ятати, зрозуміти, міркувати, зробити. В подібних випадках флегматик може бути безпорадним, але зате запам'ятовує він надовго, ґрунтовно та міцно. У відносинах із людьми флегматик завжди спокійний, дружелюбний. Його важко вивести з рівноваги, він ухиляється від сварок. При правильному вихованні у флегматика легко формуються такі риси як посидючість, діловитість, наполегливість.

Представник холеричного темпераменту відрізняються швидкістю рухів і дій, збудливістю, неврівноваженістю. Психічні процеси протікають у них швидко, інтенсивно. Холерик із захопленням береться за справу, проявляє ініціативу, працює з піднесенням. Але піднесення і захоплення зникають, коли робота одноманітна та вимагає посидючості й терпіння. У спілкуванні з людьми холерик проявляє різкість, гарячковість, дратівливість, емоційну нестриманість, що нерідко призводить до конфліктних ситуацій.

У представників меланхолічного темпераменту психічні процеси протікають уповільнено, вони мляво реагують на сильні подразники; тривале та сильне напруження викликає в них уповільнену діяльність, а потім і припиняє її. Вони швидко втомлюються. Але у звичайній та спокійній обстановці люди з таким темпераментом почувають себе спокійно і працюють продуктивно. Емоційні стани в людей меланхолічного темпераменту виникають повільно, але відрізняються глибиною, великою силою і тривалістю; меланхолік легко вразливий, важко переносить образи, схильний до замкнутості, уникає спілкування з малознайомими та новими людьми, часто соромиться. Із темпераментом тісно пов'язаний характер людини.

Характер. Акцентування характеру, здібності

Коли ми вживаємо слово “характер”, то розуміємо поведінку людини, її звички. Слово “характер” із грецької означає “риси”, “прикмета”, “ознака”, “особливість”.

Характер – це сукупність індивідуальних психічних властивостей особистості, які визначають відношення людини до оточуючого довкілля, її діяльність, поведінку, вчинки. Особливою ознакою характеру людини є звичка, що міцно закріплюється у відповідь на вплив різних зовнішніх подразників.

Риси характеру прийнято ділити на дві основні групи. Першу групу складають ті риси характеру, які визначають відношення людини до дійсності (відношення до суспільства, колективу, інших людей, до праці, до самого себе, до своєї особистості). Друга група включає в себе вольові риси характеру: цілеспрямованість, самостійність, рішучість, наполегливість, витримку, мужність і сміливість, дисциплінованість. Характер впливає на здібності людини. Підставою для визначен-

ня здібностей є два показники: швидкість оволодіння певним видом діяльності й якість досягнутих результатів.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості людини, які відповідають вимогам даної діяльності та є умовою успішного її виконання. Здібності формуються та виявляються тільки в процесі відповідальної діяльності. Однак, сучасна психологія визначає і роль вроджених факторів у розвитку здібностей.

Розрізняють здібності різного рівня – учбові, загальні, розумові та спеціальні, творчі. Учбові здібності передбачають засвоєння уже відомих досягнень людської цивілізації, здобуття знань, умінь і навиків. Творчі здібності характеризуються створенням нових способів виконання діяльності. До загальних розумових здібностей відноситься розумова активність, критичність, систематичність, швидкісна розумова орієнтація, високий рівень аналітико-синтетичної діяльності, зосереджена увага. Спеціальні здібності – це музичні, художньо-образотворчі, математичні, літературні, конструктивно-технічні і т. д.

Будь-яка діяльність вимагає від людини не однієї здібності, а ряду здібностей. Наприклад, літературні здібності включають у себе вразливість, спостережливість, образну пам'ять, творчу уяву, здатність до точної та виразної мови. Здібності не лише проявляються, а й розвиваються у відповідній діяльності. Високий рівень розвитку здібностей називають талантом.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте поняття: людина, індивід, індивідуальність, особистість.
2. Поясніть співвідношення соціального та біологічного розвитку особистості.
3. У якій залежності перебуває суспільний, природний, історичний і онтогенетичний розвиток людини:
  - а) зумовлений спадковістю;
  - б) все детерміновано соціальним фактором;
  - в) поза всякою залежністю;
  - г) все взаємообумовлене.
4. Якими особливостями визначають риси характеру?
5. Де і як проявляються здібності різного рівня?

2.2. Формування “Я-концепції”. Ціннісні орієнтації особистості

Формування “Я-концепції”

“Я-концепція” в загальному вимірі визначається як свідоме когнітивне сприйняття та оцінка індивідом самого себе, тобто це думка людини про себе.

Поняття “Я-концепція” виникло в 50-х рр. минулого століття в руслі гуманістичної психології, представники якої (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) намагалися розглядати цілісність людського “Я” та його особистісного визначення “Я-концепції” як динамічної системи уявлень людини про саму себе, що охоплює: а) усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей; б) самооцінку; в) суб’єктивне сприйняття зовнішніх чинників, що впливають на неї.

Її часто визначають як сукупність настанов, спрямованих на самого себе, й виокремлюють у ній три структурні складові: 1) когнітивний образ “Я” (характеризує зміст уявлень про себе); 2) емоційно-ціннісну, афективну (віддзеркалює ставлення до себе в цілому або до окремих сторін своєї особистості, діяльності та виявляється в системі самооцінок); 3) поведінкову (характеризує прояв двох перших у поведінці).

Основоположником створення теорії “Я” вважається У. Джеймс він виокремив образ “Я” як специфічне психічне утворення в рамках вивчення самосвідомості, одним із перших почав розробляти проблематику “Я-концепції” [24].

З. Фройд визначав образ “Я” в тісному поєднанні з тілесними переживаннями. Згідно його теорії, всі психічні акти людини мають біологічну природу тіла. Учений також відзначав важливість соціальних зв’язків і взаємодії індивіда з іншими людьми для його психічного розвитку в цілому.

На соціальному рівні активність людини підпорядкована належності до суспільства. Ця підпорядкованість регулюється за допомогою норм, правил, настанов тощо. “Я-образ” полегшує орієнтацію людини в системі цих активностей завдяки формуванню моделі самоідентичності – вікової, статевої, етнічної тощо. На рівні особистості активність суб’єкта називають потребою в саморегуляції й основою образу “Я”. Завдяки цій потребі він виокремлюється з соціуму і забезпечується його самореалізація (А. Маслоу).

Саморегуляція – це цілісна інтегральна психічна та поведінкова характеристика, яка постійно здійснює самоконтроль, самокоректування та самооцінку дій людиною. У найбільш узагальненому вигляді цілісний аналіз саморегуляції розглядають в єдності змістової, динамічної та результативної характеристик діяльності індивіда. Змістова характеристика охоплює реалізацію таких якостей, як потреби, мотиви, інтереси, настанови, ставлення тобто спрямованість особистості або її самосвідомість. Результативний аспект передбачає аналіз ефективності діяльності індивіда як в ординарних, так і в екстремальних умовах

Підсумовуючи викладене, можемо сказати, що свідомість особистості формується в соціально значущій діяльності, детермінуючи та регулюючи її. Найвищою формою розвитку свідомості вважається сформована самосвідомість особистості, для характеристики якої використовують поняття “образ Я” або “Я-концепція”. Основною функцією “Я-концепції” є забезпечення внутрішньої узгодженості особистості, відносної стійкості її поведінки [64].

Цінності як складова становлення особистості

Система ціннісних орієнтацій повно характеризує зрілу особистість, тому що перебуває у центрі змістового відношення “Я-світ” та визначає її потребо-мотиваційний вектор соціальної поведінки і спричиняє ефективність життєдіяльності.

Кожне суспільство має унікальну ціннісно-орієнтаційну структуру, в якій знаходить відображення самотність даної культури.

Цінності – це ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне людина та суспільство. Існують загальнолюдські цінності: універсальні (любов, престиж, повага, безпека, знання, гроші, речі, національність, воля, здоров’я), внутрішньо-групові (політичні, релігійні), індивідуальні (особистісні).

Цінності – соціальне поняття, природний об’єкт якого здобуває соціальне значення чи може бути об’єктом діяльності. Не можна протиставляти цінності та поведінку (поведінка відображає цінності та сама становить цінність). Функції цінностей різноманітні: вони є орієнтиром життя людини, тому потрібні для підтримки соціального порядку, діють як механізм соціального контролю, втілюються в ситуативній поведінці та спричиняють виникнення норм і орієнтирів людського життя [34].

Цінності та норми становлять єдину систему, що регулює поведінку людей та соціальних груп в суспільстві. Ціннісно-нормативна система являє собою орієнтир при виборі способу дій, перевіряє та відбирає ідеали, вибудовує цілі, утримує способи їх досягнення. Отож, цінності та норми є складовою свідомості як окремої людини, так і суспільної свідомості та культури загалом. Цінності – це переважно соціологічне поняття, що набуває психологічного сенсу у зв'язку з аналізом мотивів і вчинків окремої особистості. Відтак, цінності – основа і буття, і людського світу культури. Вони життєво необхідні для розвитку та підтримки соціального порядку, хоча найчастіше це абстрактні ідеали, тобто уявлення людини про ідеальні способи поведінки та прикінцеві цілі. В контексті зазначеного, природно, що цінності співвідносяться з ідеями, значущими об'єктами і цілями; вони здебільшого бажані, а їх досягнення позитивно санкціонується соціумом. Коли відомо, яким ідеям служить людина, можна відповісти на запитання, саме заради чого вона поводить себе так чи інакше. Норми переважно асоціюються зі способами досягнення цілей, шаблонами взаємодії та відповідають на запитання “як потрібно поводитися?” І все ж норми як соціальні правила інколи відіграють роль упредметнених цінностей (наприклад, норми милосердя).

Кожне суспільство може характеризуватися специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких становить найвищий рівень соціальної регуляції. У ній зафіксовані ті критерії соціального визнання, на основі яких розгортаються більш конкретні та спеціалізовані системи нормативного впливу на свідомість підлітка, за що несуть відповідальність суспільні інститути та власні цілеспрямовані дії навколишніх. Тому привласнення системи цінностей окремою особистістю – одна з вирішальних умов її успішної соціалізації та підтримки норм моральності в суспільстві [56].

Завдання і запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття “Я-концепція”.
2. Розкрийте основні змістові поняття – цінності.
3. Які ціннісні орієнтації характеризують зрілу особистість?
4. Які, на вашу думку, цінності притаманні нашому суспільству?
5. Напишіть свої цінності у порядку зростання (до 15-позицій).

Р О З Д І Л 3.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МІЖСТАТЕВИХ ВЗАЄМИН

3.1. Етика та психологія міжстатевого спілкування. Актуальні проблеми цього питання. Любов і дружба в юнацькому віці

Етика та психологія міжстатевого спілкування. Актуальні проблеми цього питання

Величезне значення в дошлюбний період і в подружньому житті має налагоджене, психологічно безпечне міжстатеве спілкування. Якщо в дошкільному віці коло товаришів сприймається незалежно від їх статі, то у віці 6–10 років – хлопці віддають перевагу товариству хлопців, а дівчата – своїм ровесницям. В розглядуваному випадку спілкування будується найчастіше на основі наслідування взірців, запозичених у старших школярів: прогулянки удвох, відвідування один одного вдома, спільні перегляди кіно, елементи залицяння тощо. Інтерес до питань статі, любові поки що не виходить за рамки загальної цікавості. Через велику кількість вражень і різноманітність інтересів, характерних для більшості дітей початкових класів, вони, здавалося б, зовсім забули про питання, що турбували їх у дитинстві. Однак, саме в 6–10 років практично кожна друга дитина отримує інформацію про сексуальні стосунки, набуває досвіду платонічної закоханості, яка має неусвідомлений сексуальний характер і виражається в обожнюванні, бажанні бути разом, привернути увагу. Дівчатка в таких випадках вже починають кокетувати та намагаються сподобатись.

Особливо яскраво статеві відмінності проявляються у віці статевої гомогенізації – у 9–10 років. Виникає сильна потреба в кооперації з людьми своєї статі. В сутності, це період другої статевої ідентифікації, коли діти наче примірюються до дорослих статевих ролей. Відбувається це на тлі перших гормональних зрушень, що передують пубертатному періоду. У сім'ї статева гомогенізація проявляється прагненням до тіснішого контакту з батьками своєї статі.

Спілкування з однолітками в цей період відмічено яскравою статевою сегрегацією. Хлопчики та дівчатка розділяються на два окремих табори. Інтереси різко поляризовані за статтю. Власна поведінка з однолітками іншої статі оцінюється у світлі установок референтної одностатевої групи. Різностатева дружба рідкісна, і як правило приховується від однолітків своєї статі.

Наступні три роки (10–13 р.) характеризуються гострим антагонізмом представників протилежної статі. Дівчата і хлопці уникають стосунків, не дуже добре взаємодіють між собою. Взаємний потяг виражається по-своєму: насмішки, смикання за коси. Найсимпатичнішим дівчатам дістається найбільше. Група хлопців може здійснити напад на дівчаток, що мирно граються, супроводжуючи цей “подвиг” образливими та непристойними словами. Учасники подібної акції, зазвичай, не усвідомлюють ні мотивів, ні, тим більше, значення слів, кинутих на адресу дівчат. Саме в цей період у хлопців з’являється інтерес до жаргонних і нецензурних слів, які починають вживатися в розмові з товаришами для надання їй стилю “чоловічої”. У деяких підлітків з’являються (теж запозичені в дорослих) цинічні висловлювання про жінок, а по відношенню до дівчат – грубість.

Притягування через відштовхування, симпатія у формі антипатії – це все-таки більш властиве хлопчикам цього віку. Зовнішньо вони наче й не бачать дівчат, а в дійсності з усіх сил перед ними позують і дуже ретельно фіксують посилення чи послаблення їх уваги. Вони розуміють, що для того, аби добитися уваги, вже недостатньо поводитись грубо, починають вивчати початки стратегії і тактики зближення з дівчатами, іноді дозволяють собі боязкий прояв ніжності по відношенню до своїх обраниць. В їх поведінці з’являється делікатність, яка часто виступає як незграбність, навіть манірність. Разом із тим молодші підлітки соромляться подібного прояву почуттів, бояться викликати хоча б найменшу підозру на цей рахунок, всіляко намагаються приховати, замаскувати своє ставлення до об’єкту симпатій.

Так само як і в молодшому шкільному віці, у підлітковий період дівчата віддають перевагу “своєму колу”, що складається з кількох найближчих подруг. Для дівчат нехарактерні численні менш близькі дружні зв’язки. Дівчача дружба близькість виражається вербально: подружки розповідають про кар’єрні плани, любовні захоплення, висловлюють думку про свою чи чужу зовнішність тощо. Близькі подружки виражають близькість не вербально, встановлюючи зоровий контакт, приймаючи розслаблені пози і торкаючись один одного (обіймають подругу, що плаче, погладжують по руці чи долоні тощо).

Дівчатка-підлітки повідомляють, що їм більше подобається дружити з дівчатками, ніж із хлопчиками. Хлопчики-підлітки теж хочуть дружити з дівчатками, оскільки в бесідах із ними створюється атмосфера

близькості та комфорту. Хлопчики в цьому випадку можуть відкрито виражати дівчаткам свої почуття, проте, серед хлопчиків відкритий прояв почуттів не заохочується.

У 13–14 р. у більшості школярів посилюється інтерес до протилежної статі, всі в класі знають, хто кому подобається. В цей період хлопці наче іншими очима дивляться на дівчат: наче всі ті ж самі, що й раніше, і все ж якісь інші. У стосунках з ровесницями хлопці, зазвичай, соромливі та скуті. Тому дівчата часто дивляться на них зверхньо. Дівчата цього віку втрачають інтерес до своїх однокласників і посилюють його до старших хлопців. У них домінує потяг до закоханості. Вони все більше усвідомлюють вплив на юнаків власної привабливості. Виникає пролом у психологічному бар'єрі між статями та з'являються тріщини в почутті “жіночого патріотизму”; вперше виявляється схильність до дипломатичної еквілібристики. Все сильніше дівчата бажають подобатися, все менш агресивно вони відкидають залицяння хлопців. У хлопців-однокласників ця потреба ще не виражена. Проте всі вони перебувають у владі потреби кохати, і романтика цього почуття не припускає думок про сексуальність. При цьому хлопці дуже рідко розраховують на взаємність, у той час як дівчатка, хоч і пасивно, алемагаються почуття у відповідь. Взаємини між хлопчиками і дівчатками, що набувають у період 13–14 років особливого характеру, поступово розвиваються в міцну й тривалу взаємоповагу за умови, що у виховній роботі враховуються особливості їх статевого розвитку. Романтична симпатія викликає бажання та прагнення бути кращим, спонукає зробити приємне, допомогти, захистити. Вона стає одним із мотивів самовдосконалення.

Період з 15 до 16 років – це період утворення “пар”, бо вже і хлопці виказують живе зацікавлення дівчатами. Мотивом пошуку партнера може служити в рівній мірі як прагнення до престижу, так і дійсна потреба в другові чи подрузі, тобто в партнері, який був би духовно близьким, із яким можна було б поділитися думками і близькість якого приносила б щастя. Підліткова мрія про кохання та сам образ ідеальної коханої часто десексуалізовані, виражають, перш за все, потребу в емоційному теплі. В той же час юнак відчуває хвилюючі еротичні переживання, до яких він психологічно не підготовлений і які він намагається “заземлити” за допомогою брудних розмов. При цьому “брудний секс” і піднесений ідеал можуть співіснувати.

У даний період для підлітка важливо, щоб форма прояву симпатій була не дитячою – призначались побачення, виявлялись у традиційній формі знаки уваги. Для дівчинки характерна ознака “дорослих” стосунків із хлопцем, зокрема, проводити час удвох. Перша прогулянка парою, відвідування кінотеатру чи ковзанки – важлива подія. В таких ситуаціях хлопці часто теж прагнуть поводити себе по-дорослому – пригощають тістечками, лимонадом, цукерками. Під час колективних походів, екскурсій класу дівчата звертають увагу на те, хто з хлопців поступається місцем, допомагає зняти й одягти пальто, супроводжує до дому. Однак, не всі юнаки ще вміють поводити себе з дівчатами, незручно почувають себе під час побачень, тому з їх боку можливі всілякі несподівані випадки.

Дівчата починають виділятися кокетством, манірністю, запозиченими у когось особливостями міміки, жестів, ходи. Підлітків цього віку привертають способи відпочинку та розваг дорослих. Вони вчаться модним танцям. І все ж у цей час старші підлітки “програють” той стиль взаємин, який перенесуть потім у свою сім’ю. Вони вчаться налагоджувати стосунки, сперечаються, ревнують, ображаються й миряться. Закоханість, залицяння, перше побачення, перший поцілунок важливі юнакам не лише самі собою як відповідь на їх власну внутрішню потребу, але й як певний символ дорослості та стимулу в навчанні, праці. Кожне більш чи менш тривале та зацікавлене спілкування хлопчика з дівчинкою – прекрасна школа почуттів, формує характер почуття, вона – “генеральна репетиція” кохання. Близьке спілкування з особою іншої статі значно підвищує авторитет юнака чи дівчини як у власних очах, так і в очах друзів.

Менш проблематичними взаємини статей стають до 16–18 років. Поведінка хлопців і дівчат стає впевненішою та врівноваженою. У групових стосунках зникає антагонізм статей, розширюються контакти, товариська приязнь і дружні відносини між хлопцями та дівчатами, що ґрунтуються на міцній, взаємній емоційній симпатії та духовній близькості.

У ранній юності значно посилюється потреба в розумінні тебе іншим. Не випадково домінуючим типом міжстатевого спілкування в багатьох старшокласників стає сповідь. Із віком потреба в розумінні посилюється, причому в дівчат вона виражена сильніше, ніж у хлопців. Розуміння має характер емоційного співпереживання, хлопці і дівчата

вкладають у поняття “розуміння” різний зміст: хлопці на питання “Що значить розуміти іншу людину?” відповіли – добре знати її, думати як вона, мати з нею спільні інтереси; дівчата більшу увагу приділили темі співчуття, співпереживання, інтимності.

Любов і дружба в юнацькому віці

Рання юність від 14-15 до 18 р. – це період завершення фізичного дозрівання організму завершальний етап початкової соціалізації особистості.

У період ранньої юності продовжується процес переорієнтації спілкування з дорослих на ровесників. В його основі лежить суперечлива взаємодія двох потреб – у відособленні та в належності до певної групи. Якщо перша реалізується передусім через прагнення до емансипації від дорослих, то друга – у взаєминах з однолітками. Юнацькі мрії про кохання відображають насамперед потребу в емоційному темпі, душевній близькості, розуміння. Як правило, вони не співпадають із чуттєвістю, зумовленою статевим дозріванням. Різко посилається потреба в індивідуальній інтенсивній дружбі. Помітно активізується міжстатеві взаємини розширюється сфера дружніх стосунків розвивається нагальна потреба в коханні, з’являються серйозні захоплення, багато хто розпочинає статеve життя. Заохочуючись, юнаки досить вірно називають почуття, що виникає, дружбою; водночас вони відчувають сильний, позбавлений тонкого психологічного змісту, еротизм як вираження біологічної сексуальної потреби. Юнаки часто перебільшують фізичні аспекти сексуальності, а деякі намагаються відсторонитися від них.

У таких випадках, зазвичай, психологічним захистом слугує аскетизм чи інтелектуалізм. Замість того, щоб навчитися контролювати прояви своєї чуттєвості, вони прагнуть цілком відмовитися від них: аспекти – тому, що чуттєвість “брудна” – не цікава.

Юнаки, як і підлітки, іноді схильні наслідувати один одного і самоутверджуватися в очах однолітків за допомогою дійсних чи уявних “перемог”. Не лише в середніх, але й у старших класах легкі закоханості нагадують епідемію: як лише з’являється одна пара, відразу закохуються всі інші. Причому, багато хто захоплюється однією і тією найпопулярнішою в класі дівчиною. Здатність до інтимної юнацької дружби та романтичного кохання, що розвивається у цьому віці, позна-

читься і в майбутньому дорослому житті, визначають важливі сторони розвитку особистості, моральне самовизначення і те, кого і як буде любити вже доросла людина.

У старшому підлітковому віці починає проявляти себе закоханість як соціально-психологічний феномен. Дівчата почувають себе у спілкуванні з юнаками вільніше та впевненіше, ніж юнаки з дівчатами. Характерне у зв'язку з цим ставлення юнаків і дівчат до різностатевої дружби. Дівчата старшого шкільного віку частіше орієнтуються в дружбі на представника протилежної статі, ніж хлопці. Усе це дає змогу зробити висновок, що у дівчат не лише раніше виникає потреба в інтимній індивідуалізованій дружбі, але й взагалі дружба більшою мірою, ніж у юнаків, орієнтована на емоційно-експресивні цінності. Цей факт в цілому відповідає сучасним уявленням про особливості жіночої психології.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Яке значення міжстатевого спілкування в життя людини?
2. Розкрийте особливості між статевого спілкування у молодшому віці та у підлітковий період.
3. Якими особливостями визначається процес переорієнтації спілкування з дорослих на ровесників?
4. Різностатева дружба: за і проти.

3.2 Феномен кохання як найвищого почуття людини.

Юнацьке кохання. Девіантна поведінка. Відхилення у сексуальній поведінці підлітків

Феномен кохання як найвищого почуття людини. Юнацьке кохання

У 16–18 років у життя юнака чи дівчини може ввійти вже й перше кохання. Зовнішня його ознака – повна захопленість обранцем, спрямованість на єдиний об'єкт при явній байдужості до інших можливих. Внутрішньо ж – це безмежна ідеалізація коханого, піднесеність переживань. У першому коханні виразно виступає безкорисливе ставлення до іншої людини як найвищої цінності, замилювання коханим, гордість за нього, прагнення поділяти з ним радощі й горе, особлива чутливість до всього, що якимось із ним пов'язане, готовність до самопожертви заради його спокою й щастя. Перше кохання – перший поштовх до того,

щоб погляд став уважнішим, вухо – слухнянішим, розум – гострішим, душа – чуйнішою. П. Блонський переживання першого кохання відносив до найчотливіших почуттів, вільних від будь-яких думок про статеву близькість [4, с. 202–277]. Перше кохання відрізняється тим, що юна людина не лише відкриває для себе іншу, її красу, привабливість, але насамперед відкриває себе саму. Нерозуміння свого нового стану, радість і страх – усе це хвилює юнака чи дівчину.

Як молодший підліток чекає появи вторинних статевих ознак, так юнак чекає, коли ж, нарешті, він покохає. Якщо ця подія запізнюється (а ніяких хронологічних норм тут немає), він нервує, іноді намагається замінити істинне захоплення надуманим і т. д. Ігровий характер підліткових залицянь очевидний, та й для старшокласників на початках вони іноді важливіші, ніж об'єкт прив'язаності. Виникають і вкорінюються нові форми спілкування з прихованими чи явними еротичними елементами (симпатії, приязні, флірту, кокетування, залицяння, закоханості).

На думку П. Блонського, першому коханню передують потреба в коханні. У зв'язку зі статевим дозріванням розвивається специфічний загальний стан, який і є першопричиною кохання. “Про такого підлітка можна сказати, що ще невідомо, в кого він закохається, але вже твердо відомо, що він закохається”. Якщо сексуальні переживання раннього дитинства виникають через зовнішні стимули, то причина кохання – внутрішня. “Кохання – результат статевого розвитку, який є необхідною, але, звичайно, не єдиною його причиною” [4, с. 226].

П. Блонський називає кохання в шкільному віці сублімуванням статевого потягу. “Останній обмежується хоча б тому, що компонентом кохання значною мірою є повага, притому – у вигляді ідеалізації. Жодного разу в своєму матеріалі я не знайшов посилення на негативний у моральному відношенні вплив першого кохання. Проте було багато прикладів сексуально-стримуючого його впливу. Таким чином, воно, швидше, чинить морально-позитивний вплив” [4, с. 248]. Найважливішою референтною групою для юнаків ще залишаються однолітки своєї статі, а головним конфідантом (повіреним таємниць) є друг своєї статі. У дівчат цей тип спілкування вже позаду – в ролі ідеального друга вони все частіше вибирають юнака і в колі їх спілкування значно більше хлопців, причому старшого віку. Нерідко в класі починається ворожнеча між хлопцями через дівчат, що призводить до виникнення нездорової моральної атмосфери в класі.

У шкільному віці здатність зрозуміти й оцінити іншу людину розвинута недостатньо. Про це свідчать результати наукових досліджень, наші безпосередні спостереження і статистика стійкості ранніх шлюбів. По-перше, ні юнак, ні дівчина самі ще не знають, що саме їм потрібно, а по-друге, вони не здатні оцінити в цьому плані особисті якості партнера. Враховуючи це, а також той факт, що справжнє кохання вимагає зрілості почуттів, соціальної відповідальності, сексуальної близькості, взаємності і т. п. рис, яких, зазвичай, важко сподіватись у старшому шкільному, а тим більше в підлітковому віці.

Школярі по-різному переживають почуття закоханості. У шкільному віці воно залежить від індивідуальних особливостей юнака і дівчини, від їх свідомості, моралі, вольових рис. Своєрідно переживає молодь відсутність взаємності, розбіжності поглядів на кохання, відмінність у характерах. У результаті дослідження нами виділено дві моделі поведінки закоханого. Першу умовно можна назвати натхненням: людина відчуває приплив інтелектуальних і творчих сил, активно реалізує свої потенціали, перевершуючи саму себе. Друга модель поведінки закоханого – загальмованість. Для неї характерні спад сил, обмеження потреб та інтересів особистості в площині “Я і мій коханий”, деяке притуплення інтелекту і емоцій.

Не кожному випадає на долю пережити таке напівдитяче, але багатогранне й самовіддане почуття, але ті, хто зазнав його, зазвичай, вже не скочуються до вульгарності й розпусти. Дослідження показують, що більшість із тих молодих людей, які в старших класах були серйозно закохані в когось (навіть і без взаємності), у свій час зазнали й щастя дорослої, зрілої любові в сім'ї. У тих же, які у своїх стосунках не йшли далі сексуальних розваг, флірту, “колекціонування розбитих сердець”, нерідко і в подальшому зберігався той же стиль взаємин. Отже, виховна цінність першого кохання, кохання-дружби, ніжності, поваги в статевій соціалізації, підготовці школярів до сімейного життя є стратегічною, оскільки значною мірою впливає на всі інші стадії цього процесу.

Девіантна поведінка. Відхилення у сексуальній поведінці підлітків

Поведінку підлітків, які ігнорують і нехтують загально визнані норми та правила в суспільстві, називають аномальною, а науковці пояснюють явищем девіації.

Девіація – це відхилення від норми [38, с. 295]. Під відхиленнями розуміємо систему вчинків чи окремі вчинки, що суперечать прийнятним у суспільстві правовим і моральним нормам. В основі їх лежить певна спрямованість особистості, мотиви, потреби, звички, які формують своєрідний склад особистості та виступають регуляторами аморальної чи протиправної активності [10, с. 35]. Далі ми зосередимо нашу увагу на поясненні девіантної поведінки.

Девіантна поведінка – антисуспільна. Така поведінка характеризується відхиленнями, пов'язаними з порушенням соціальних норм і правил, які притаманні мікросоціальним відносинам (сім'я, школа) і малим статево-віковим соціальним групам. Проявами девіантної поведінки виступають такі поведінкові реакції: демонстрація, агресія, виклик, самовільне та систематичне прогулювання уроків; пияцтво й алкоголізм дітей і підлітків; вживання наркотичних речовин, антисуспільні дії сексуального характеру, статева деморалізація, проституція неповнолітніх. Вона детермінується широким спектром чинників психологічного, соціального та педагогічного характеру.

Проблема поведінкових відхилень від соціальної норми почала турбувати людство вже давно. В результаті аналізу сутності та причин девіантної поведінки утворилося кілька теорій, що з різних позицій підходять до пояснення цього явища. Аналіз теорій соціальних відхилень доводить, що визначальними факторами відхилень від певних норм є: рівень свідомості, моральності, розвиненість у суспільстві системи соціальних регуляторів поведінки людини і сформоване відношення суспільства до людей, що порушують норми моралі та права.

Спроба наукового обґрунтування проблеми поведінки, яка відхиляється від норми, в радянській науці була зроблена в кінці 20-х, на початку 30-х років Л. Виготським [9] і П. Блонським [4]. Ці вчені особливу увагу звертали на необхідність вивчення дитини в розвитку, виявляючи як негативні, так і позитивні факти. Їхні дослідження стали основою для формування сучасних поглядів на проблему девіантної поведінки.

Таким чином, суть девіантної поведінки полягає в тому, що людина не дотримується вимог соціальної норми, вибирає відмінний від вимог норми варіант поведінки в тій чи іншій ситуації, що веде до порушення міри взаємодії особистості та суспільства, групи та суспільства, особистості та групи. В основі відхилень у поведінці переважно лежить кон-

флікт інтересів, цінностей, розбіжність потреб, деформація засобів їх задоволення, помилки виховання, життєві невдачі та прорахунки [2, с. 62].

Аналіз літератури спрямовує нас до висновку, про неоднозначне формулювання щодо поведінки з відхиленнями. Як правило, коли йде мова про неправильну поведінку, то маємо на увазі протиправну поведінку.

Тому ми вважаємо, що однією з актуальних проблем психології є вивчення особистісно-психологічних, характерологічних особливостей виховання індивіда з відхиленнями у поведінці. Це впливає також із поставленої мети у превентивній діяльності. Щоб перевиховати особистість із девіантною поведінкою, потрібно знати її негативні якості (потреби, інтереси, мотивацію, характер тощо). Знаючи та вивчаючи їх, можна вживати певних заходів щодо корекції відхилень у поведінці особистості.

Н. Максимчук відхилення у сексуальній поведінці підлітків поділяє на три групи: відхилення як сексуальне експериментування, відхилення як наслідок незадоволення соціальною адаптацією, неправильного статевого виховання, відхилення, зумовлені психічною патологією. При цьому, автор пояснює ці девіації поведінки причинами психологічного та психосексуального характеру. (Див. табл. 1) [46, с. 107].

Таблиця 1

Відхилення у сексуальній поведінці підлітків

№ з/п	Психологічні причини	Причини психосексуального характеру
1.	Низький інтелектуальний розвиток	Порушення статевої ідентифікації
2.	Низька самооцінка	Формування ролі ідентичності та сексуальної орієнтації
3.	Психологічна закомплексованість	Відсутність навичок спілкування з іншою статтю, недоліки у функціонуванні статевої поведінки
4.	Неприйняття будь-яких вимог, настанов і корекцій із боку вчителів, батьків, ровесників	Психосексуальна травма (згвалтування)
5.	—	Сексуальна загальмованість і пригніченість (гіпосексуальність)
6.	—	Підвищення сексуальної потреби й активності (гіперсексуальність)

Разом із тим Я. Гілінський вважав, що всі відхилення є змістом соціальної конструкції, тобто створені людством. Від рівня толерантності суспільства та держави залежатиме, що по суті буде визнано “нормальним”, а що “девіантним”. Це стосується і сексуальних проявів. Тому, потрібно наголосити, що деякі види сексуальної поведінки розглядають як негативні девіації (нікрофілія, згвалтування, педофілія, насилля стосовно партнера тощо); інші традиційно розглядаються як “відхилення”, але є різновидами сексуальної поведінки у рамках “норми” (гомосексуалізм, трансвестизм, добровільні для партнерів елементи мазохізму, садизму, мастурбація, добровільний груповий секс, проституція, виготовлення та розповсюдження порнографічної продукції тощо) [16, с. 371].

Під девіантними тенденціями статевої поведінки розуміють або наявність в еротичних сновидіннях (сексуальних фантазіях людини) уявлень про власну участь у девіантній поведінці, або відчуття потреби в такій поведінці. Сексуальні девіації розрізняються за об’єктом сексуального потягу та за способом реалізації потреби. Підліткові девіантні тенденції не потребують лікування, але вимагають від дорослих уваги до тривоги і потреб дітей, вчасної інформації з проблем статі, доброзичливого ставлення до підліткової сексуальності [46, с. 106].

Важливе значення для нормального функціонування особистості мають внутрішні регулятивні механізми: самосвідомість (включаючи відображення особистого “Я”), самооцінка та самоповага, від яких залежить рівень суперечностей і реальна поведінка людини.

Зазначимо, що суттю психосексуального розвитку є становлення зрілої сексуальності, що формується у процесі розвитку статевого самопізнання, міжособистісної поведінки та психосексуальних орієнтацій, які є складовою самопізнання та віддзеркалення особистого “Я”. Внаслідок чого функції, формування яких відбувається у процесі психічного становлення особистості, актуальні також і для психосексуального розвитку людини. Тому внутрішні регулятивні механізми особистості мають важливе значення для становлення сексуальної поведінки.

При формуванні цілісної системи статевого самопізнання особистості вагомий вплив мають: статева ідентичність – уявлення про типологію для своєї статі поведінки чи функцій, виражених як загальні стереотипи поглядів стосовно мужності та жіночості; статеві стереотипи –

поняття про поведінку і функції, які характеризують чоловіків і жінок у даному суспільстві (“Чоловік повинен бути...”, “Жінка повинна бути...”); статеві поведінка – поведінка індивіда у співвідношенні до соціальних стереотипів (“Чоловіки вважають мене...”, “Жінки думають, що я...”); статеві пріоритети – цінності індивіда у співвідношенні та залежності (пропорційне “Я-ідеальне” і зв’язок “Мужчина повинен бути...”); сексуально-статеві переваги – цінності індивіда у співвідношенні представника іншої статі, диференціація психосексуальних орієнтацій, відповідність психосексуальних орієнтацій статевим стереотипам протилежної статі [26].

Таким чином, недостатньо розвинена диференціація статевих особливостей, нестійкі та поверхневі судження, неналежна сформованість морально-етичних, статевих критеріїв і оцінок стосовно визначень “чоловік” і “жінка” може умовно вважатися перепорою для нормального розвитку та формування статевої поведінки, яка відповідає установленим вимогам.

Отже, розвиток особистості та її статеві поведінка будуть у гармонійному співвідношенні лише у тому випадку, якщо кожен крок, спрямований до індивідуалізації особистості, не буде стримуватися цілою низкою психологічних і соціально-педагогічних причин. Невідповідність, яка виникає між цими тенденціями, веде до виникнення нестерпного почуття ізольованості та безсилля, а це, у свою чергу, призводить до девіантних нахилів у поведінці підлітків, зокрема до відхилення від загальноприйнятих норм і правил суспільства щодо сексуальних проявів.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Дайте своє обґрунтування першому коханняю.
2. Чи згодні ви з думкою П. Блонського про те, що кохання чинить морально-позитивний вплив на особистість?
3. Від яких індивідуальних особливостей юнака та дівчини залежатиме переживання почуття закоханості?
4. Проаналізуйте характерні особливості девіантної поведінки.
5. Які виховні упущення сім’ї та школи спричинюють появу поведінкових відхилень у підлітків?
6. Проаналізуйте відхилення у сексуальній поведінці підлітків за Н. Максимчуком.

7. Які фактори впливають на те, щоб розвиток особистості та її статева поведінка були в гармонійному співвідношенні?

РОЗДІЛ 4.

ОСНОВИ СЕКСОЛОГІЇ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

4.1. Предмет сексології. Історія сексології. Статеві установки в українському суспільстві. Психофізіологічна характеристика статевої свідомості людини. Ван де Вальде, Зігмунд Фройд

Предмет сексології

Сексологію досить часто ототожнюють із сексопатологією – розділом медицини, який вивчає відхилення сексуальних функцій. Насправді це не так. Сексологія – це одна із нових наук, її назву в 1907 році запропонував німецький венеролог Іван Блох, підкресливши, що вона покликана синтезувати дані всіх наук про людину, включаючи загальну біологію, антропологію, етнологію, філософію, психологію, медицину та історію літератури й культури. Сексологія – це міждисциплінарна, енциклопедична галузь знань, яка вивчає поведінку людини, пов'язану з питаннями статі [38].

Міждисциплінарну сексологію порівнюють із трикутником – де одна сторона відповідає за біомедичні, друга за соціокультурні, третя – психолого-педагогічні дослідження. Кожна з цих сторін може вивчатися певними окремими науками. Нейрофізіолог буде провадити свої дослідження, а педагог – свої. Зрозуміти специфіку статі можливо завдяки взаємозв'язку багатьох наук. До сексології мають відношення (за певними скромними даними) більше сорока людинознавчих дисциплін – починаючи від біології та медицини до педагогіки, соціології, кримінального права, історії культури і т. п.

Предметом дитячої сексології є міждисциплінарне вивчення закономірностей та динаміки психосексуальної, біологічної, психологічної, соціальної диференціації та функціонування на дорепродуктивних етапах розвитку людини [32, с. 16-17].

Історія сексології

Народження терміну сексологія та створення галузі знань – не одне й те саме. Люди цікавилися проблемою статі завжди. Ще найдавніші міфологічні, а пізніше філософські системи містили деякі пояснення природи статевої відмінностей, відомості про анатомію та фізіологію геніталій, техніку статевого акту, зачаття, вагітності та пологів. Завдяки узагальненому в них історичному досвідові стародавні китайські

трактати про “мистецтво спальні” й сьогодні становлять не лише історичний інтерес. Однак, стародавня еротологія (*еротологія – гуманітарна дисципліна, яка вивчає не сексуальні відносини, а кохання та ревності, бажання та насолоду, заборону та спокусу, пристрасть і гру як специфічно людський феномен*), не мала на меті дослідити сексуальність. Вона скоріше обґрунтовувала й конкретизувала те ставлення до неї, яке було узвичаєне у відповідному суспільстві.

Необхідна передумова наукового дослідження сексуальності – подолання релігійно-містичного ставлення, принципова настанова на аналіз статевого життя не в термінах релігії та моралі, які в різних суспільствах аж ніяк не однакові, а в природничо-історичному аспекті, на основі достовірно встановлених фактів. Таке завдання було вперше поставлене лише в другій половині ХІХ ст. Це пояснюється тим, що об’єктивне вивчення сексуальності було неможливе без попереднього розвитку цілого комплексу біологічних і соціальних наук. Крім того, треба було подолати найжорсткіший опір церкви та буржуазного святенництва. Офіційна мораль буржуазного суспільства в ХІХ ст. була наскрізь пройнята антисексуальними настановами [38, с. 7-15]. Єдиним виправданням статевого життя вважалося продовження роду в рамках церковного шлюбу [38, с. 124].

Першими хто розпочав систематичне вивчення статевого життя, були лікарі. Починали вони не з нормальних, а з патологічних форм. Серед фундаторів сексології звичайно називають професора психіатрії Віденського університету Ріхарда фон Крафт-Ебінга (1840-1902 рр.), швейцарського невропатолога, психіатра й ентимолога Августа Фореля (1848-1931 рр.), німецьких психіатрів Альберта Молля (1862-1939 рр.), та Мангуста Хіршфельда (1868-1935 рр.), австрійського психіатра, родоначальника психоаналізу Зигмунда Фройда (1856-1939 рр.), німецького дерматолога та венеролога Івана Блоха (1872-1922 рр.) та інших.

Статеві установки в українському суспільстві

Зрушення, що відбуваються в наші дні в статевій моралі та поведінці, часто називають яскравим, але не дуже певним терміном “сексуальна революція”. Чи справді це різка трансформація, підрип традиційних норм, чи просто прискорене продовження еволюційного процесу, що триває вже кілька століть? Історично в українському соціумі сімейно-шлюбна та соціально-правова сфери діяльності не були винятковим

правом лише чоловіків, як це було в етнічній Росії, ісламських країнах тощо. Хоча сфера провідної діяльності жінки і в Україні визначалася переважно функцією дітонародження та домогосподарювання, проте статус українки був високим.

Стародавні літописи, численні історичні джерела, а саме – “Повчання Володимира Мономаха”, “Слово про закон, благодать та істину” Іларіона, “Руська правда” Ярослава Мудрого, “Слово о полку Ігоревім” Нестора-літописця, численні берестейні грамоти донесли до нас особливості зародження української сімейно-побутової культури. Її особливістю є передусім високий статус жінки – дружини, матері, сестри у родині та в суспільстві.

Протягом своєї історії Україна не знала існування патріархальної сім’ї, яка була основним типом сімейного устрою як на Сході, так і на Заході. Статеворольова поведінка українок у сім’ї так і в суспільстві не була залежною та підпорядкованою чоловікові. Взаємна повага подружжя, взаємне бажання створити сім’ю становило норму статевої поведінки. Не існувало обмежень прав жінки або її волі. Вона вільно з’являлася в товаристві, сама або з чоловіком брала участь у святах, і мала великий вплив на справи сімейні та державні. Україна часів середньовіччя чи не першою серед держав Європи домоглася того, щоб всі її громадяни, в тому числі й жінки, на превеликий подив зарубіжжя, були письменними.

На даному етапі розвитку українського суспільства поступово зникають стереотипи чоловічо-жіночих проблем, які були притаманні в радянському суспільстві. Переборюються декларовані установки на декоративну, оздоблювану роль прекрасної статі в органах чоловічої влади та її закріпачення побутом і ручною працею. Століття в якому ми зараз проживаємо, називають ерою бархату, повноправності буття чоловіка та жінки. Специфічною рисою цього процесу серед українського етносу є його розвиток паралельно з процесом національного відродження, визволенням від нашарування непритаманних для українського народу чужих соціостатевих настанов [18, с. 159-172].

Психофізіологічна характеристика статевої свідомості людини. Ван де Вальде, Зігмунд Фройд

Відомий голландський гінеколог Теодор Хендрік Ван де Вальде (1873-1939 рр.) у своїй праці “Ідеальний шлюб” (1926 р.), яка була

найпопулярнішою книжкою з практичної сексології від середини 20-х до початку 60-х років (у 1967 р. вийшло 77-ме видання); в цій праці жінка чи не вперше виступає не як простий об'єкт сексуальної активності чоловіка, а як його рівноправний партнер, інтереси якого мають суворо дотримуватися [38, с. 15].

Вплив З. Фрейда на розвиток сексології в усіх її аспектах був надзвичайно великим. Насамперед, Фрейд, як ніхто інший, підкреслив роль і значення сексуальності в житті людини. Він розглядає сексуальність, на відміну від більшості своїх попередників, не як частковий, локальний аспект людського життя, а як його основу і стрижень. Статевий потяг, "лібідо", становить, за З. Фрейдом, джерело всієї психічної енергії індивіда, а всяке емоційне задоволення він називає сексуальним.

Дуже плідною виявилася думка З. Фрейда про значення ранніх переживань і, зокрема, стосунків із батьками як емоційного фону та навіть безпосередньої причини формування певного типу сексуальної поведінки.

Однак, вплив З. Фрейда на розвиток сексології був суперечливим. Оцінюючи його праці у світлі сучасних наукових даних, вражаєшся тим, що як точно він зумів відчутти та локалізувати основні проблеми сексології, і водночас тим, якими помилковими виявилися багато запропонованих ним змістових рішень. Сюди ми віднесемо: його *пансексуалізм* (напряму в психоаналізі, який всі емоційні переживання пояснює з точки зору сексуальних бажань), *психогідравлічну модель сексуальності* (в її основі лежить фрейдівське уявлення про лібідо, що має на увазі первісний енергетичний імпульс людини, життєву силу й енергію. Саме лібідо визначає всю еволюцію особистості від народження і до смерті. Замасковані перетворення лібідо визначають і пояснюють наші індивідуальні нахили, симпатії і антипатії, потаємні бажання, страхи і багато інших особливостей особистості. Сексуальна мотивація багато в чому визначається саме цими особливостями та проявом внутрішнього сексуального напруження, що вимагає розрядки), докорінно переглянуто сьогодні й фрейдівську теорію дитячої сексуальності.

Усвідомлення цих і багато інших вад теорії З. Фрейда привело до того, що психоаналіз поступово, починаючи з 60-х років, утратив провідне місце в зарубіжній сексології (в СРСР він такого місця ніколи не посідав). З одного боку, його критикують представники біологічних

наук, з іншого – сучасна сексологія надає більше уваги соціально-культурним факторам психосексуального розвитку. Характерно, що найсерйозніші авторитетні загальні курси та теоретичні праці з сексології, що вийшли останнім часом на Заході, написані не із фрейдистських або навіть антифрейдистських позицій, хоча ніхто не заперечує великого внеску в науку З. Фрейда [38, с. 17-21].

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття – сексологія.
2. Поясніть позитивні та негативні аспекти історії сексології.
3. Сформулюйте своє ставлення до статевих установок в українському суспільстві на сучасному етапі.
4. Зробіть порівняльний аналіз психофізіологічних поглядів Ван де Вальде та З. Фрейда.

4.2. Медико-соціальний аспект сексуального життя.

ВІЛ-інфекція та СНІД. Вплив соціального середовища на формування негативних стереотипів статевої поведінки підлітків

Медико-соціальний аспект сексуального життя

Важливість сексуального життя для суспільного здоров'я бере своє раціональне зерно з визначення “здоров'я”, до складових якого входить і репродуктивне, і соціальне здоров'я. Досить часто сексуальне здоров'я розглядають як складову репродуктивного здоров'я, яке передбачає стан повного фізичного та соціального благополуччя, а не лише відсутність захворювань репродуктивної системи, порушення її функцій та процесів у ній.

Інтерес молоді до статевого життя зумовлений факторами фізіологічних потреб та їх задоволення, потребою у відтворенні поколінь шляхом реалізації репродуктивної функції. В Україні внаслідок зниження народжуваності, збільшення смертності, зменшення чисельності населення працездатного віку, погіршення стану здоров'я населення та його постаріння відбувається депопуляція населення, тобто зменшення чисельності населення в національному масштабі.

Сексуальне життя дуже тісно пов'язане із захворюваннями репродуктивної сфери, інфекційними хворобами, що передаються статевим шляхом, у тому числі і з ВІЛ/СНІД, безпліддям, станом соціального

самопочуття. А це в свою чергу накладає відбиток на все суспільне життя – через демографічну ситуацію та соціальний настрій – на економічну сферу, навантаження на систему охорони здоров'я та соціальну політику.

Неповнолітні є особливою чутливою групою до цінностей сексуальності. Це обумовлено перш за все цілою низкою особливостей, притаманних саме пубертатному періоду розвитку особистості. У певної частини юнаків і дівчат початок сексуального життя сприймається як ознака дорослості, самостійності. Від цього залежить психічне здоров'я та самопочуття. Оскільки секс для підлітка – дещо заборонене та ризиковане, раніше за всіх долучаються до нього ті, які люблять ризик і самоперевірку та потребують самоствердження. У молодіжному середовищі існує мода на сексуальний досвід, який розглядається як самостійна цінність.

Як свідчать результати дослідження, кожний третій серед 15-річних підлітків уже мав сексуальні стосунки. Цей показник нижчий, ніж у багатьох розвинутих країнах. Та гострота й актуальність теми сексу та сексуальності не пов'язані із власним досвідом. Вони цікавлять практично всіх, адже це нова для підлітків сфера стосунків, яка є природною, яка чекає кожного, до якої молода людина має підготуватися. Для підлітків важливо розуміти роль сексуальності, сексуальної норми. На жаль, сексуальні характеристики героїв, що тиражують ЗМІ, заважають нормальному протіканню процесу сексуального самовизначення хлопців і дівчат. Сексуальна культура в нашій країні – це, скоріше заборонена, а не відкрита тема. У такій атмосфері обмеженої інформації, суперечливого ставлення проявилася протягом останнього десятиріччя проблема епідемії інфекцій, що передаються статевим шляхом, а з інтервалом у 2-3 роки й епідемія ВІЛ/СНІДу, які тісно пов'язані із сексуальною культурою та поведінкою. У той же час саме ці проблеми також у свою чергу сприяють актуалізації та гостроті питань сексуальної поведінки серед молоді [82, с. 11-18].

ВІЛ-інфекція та СНІД

ВІЛ-інфекція – це інфекційна хвороба, яка розвивається внаслідок багаторічного знаходження в клітинах людини Вірусу Імунодефіциту Людини (ВІЛ) і характеризується повільним ушкодженням імунної

(захисної) системи, що призводить до СНІДу (Синдрому Набутого Імунодефіциту).

СНІД – це заключна стадія ВІЛ-інфекції, коли імунна система людини не може протистояти інфекційним і раковим захворюванням, що призводить до смерті ВІЛ-інфікованої людини. ВІЛ – це вірус, що передається від людини до людини статевим шляхом. ВІЛ-інфекція – це незвичайна хвороба, тому що людина може бути інфікована багато років і здаватися при цьому абсолютно здоровою. Проте, вірус імунодефіциту поступово розмножується в клітинах організму і зрештою знищує здатність людини боротися проти будь-якої інфекції, вбиваючи захисні клітини крові, що є частиною імунної системи. Перші випадки захворювання на СНІД було виявлено в 1981 році у США.

Шляхи передачі ВІЛ від однієї людини до іншої:

✓ під час статевого акту з ВІЛ-інфікованою людиною, коли сперма чи вагінальні виділення інфікованої людини потрапили на слизові оболонки вагіни, пеніса, ротової порожнини або прямої кишки, з яких вірус проникає в кров іншої людини;

✓ коли цілісність шкірних покривів порушується гострим предметом, котрий використовувала інфікована людина, кров якої залишилась на цьому предметі. Ризик інфікування ВІЛ найбільший при повторному використанні шприца чи голки для введення ліків або наркотиків після вірусоносія, а також при переливанні крові, що містить ВІЛ;

Вірус імунодефіциту людини не передається через:

- ✓ спільне з ВІЛ-інфікованим користуванням верхнім одягом;
- ✓ рукостискання;
- ✓ спільне користування фонтанчиком для води;
- ✓ посуд, їжу;
- ✓ домашніх тварин;
- ✓ туалети (унітази);
- ✓ чхання та кашель;
- ✓ контакти в громадському транспорті (наприклад, у “години пік”);
- ✓ обійми;
- ✓ монети та паперові гроші;
- ✓ постільну та натільну білизну;
- ✓ рушники, мило, мочалку;
- ✓ укуси комарів та інших комах;

- ✓ плавання в басейні;
- ✓ дверні ручки та спортивні снаряди;
- ✓ дружні поцілунки.

Факти. За даними ООН, щороку у світі від СНІДу помирає три мільйони людей, а ще п'ять мільйонів стають носіями хвороби. ООН застерігає, що впродовж наступних 20 років число хворих на СНІД та носіїв ВІЛ-інфекції може сягнути сімдесяти мільйонів осіб. Майже три чверті недужих мешкають в Африці. Складна ситуація і в сусідній Росії, там, починаючи з 1998 року, інфікованих щороку стає вдвічі більше. Щохвилини у світі шість осіб отримують ВІЛ-інфекцію. Кожного року вірусом ВІЛ інфікується майже 5,6 млн. осіб, половина з них – у віці 5 років. Кожний сотий дорослий житель планети – ВІЛ-інфікований [82, с. 60-66].

Вплив соціального середовища на формування негативних стереотипів статевої поведінки підлітків

Людина, як відомо, є істотою соціальною, і формування її особистості відбувається, з одного боку, через впливи соціального середовища, в якому вона перебуває, а з другого – через особливості власної рефлексії з приводу цих впливів. Соціальне середовище – це дзеркало, завдяки якому людина бачить і сприймає себе, рефлексує з приводу власного “Я” і намагається його корегувати.

Якщо сім'я та школа чинить цілеспрямований вплив на формування особи, то вторинні агенти соціалізації, такі як друзі, ровесники, ЗМІ, роблять це на підсвідомому рівні та їх роль стає особливо важлива у підлітковому віці. Таке становище пов'язано з “набуттям досвіду” серед ровесників і з “гостротою тематики”, особливо, що стосується алкоголю, наркотиків і міжстатевих стосунків. В умовах недостатнього розвитку інформаційних центрів та анонімних консультацій, саме ровесники стають найбільш “легкодоступним” джерелом інформації.

Інформація, яку отримує молодь стосовно основних факторів і ризиків, які визначають стан здоров'я та спосіб життя, має важливе значення для вибору поведінки. Зрозуміло, що вплив тих чи інших джерел різний – залежно від багатьох факторів, зокрема, доступності, якості, привабливості інформації, індивідуальних уподобань, традицій, оточення тощо.

Як засвідчують дослідження, “вулична” просвіта відіграє на сьогоднішній день провідну роль в отриманні сексологічних знань людиною. Незважаючи на те, що молодіжна субкультура була та буде автономною від впливу дорослих, все ж особливості сексуальної та репродуктивної поведінки завжди залежатимуть від рівня освіченості та виховання [17, с. 42].

У підлітковому віці великого значення набуває референтна група ровесників, яка являє собою коло значущих людей, на думку яких орієнтується особистість. Відчуваючи потребу бути таким як усі, підліток шукає її втілення в середовищі собі рівних і подібних – серед ровесників. Тому не випадково психологи вважають, що коло однолітків відіграє провідну роль у розвитку соціальних навиків (соціалізації) підлітка [65, С. 583].

Відомий російський психолог І. Кон робить достатньо аргументований висновок про те, що роль колективу ровесників у юності особливо велика, та жодним чином не може зрівнятись із роллю аналогічного колективу на інших етапах людського життя [41, С. 113-122]. Ровесники на певний період стають найважливішою соціальною групою для підлітка й така громада може чинити як конструктивний, так і деструктивний вплив. Група, сформована на основі щирих і відповідальних стосунків, буде сприяти засвоєнню таких навичок поведінки і в майбутньому. Відповідно ровесники з асоціальною поведінкою – будуть нав’язувати свій стиль поведінки і підліткові.

У своєму колі спілкування певну значущість ровесники відіграють і як найдоступніше джерело інформації з найважливіших проблем, які цікавлять підлітків – у тому числі й інтимних. Так, 44% дівчат звертаються за порадою до однолітків із питань які стосуються сексу, 47% обговорюють із ким піти на побачення, 24% цікавить наскільки інтимним може бути побачення [65, с. 584].

Хоча за даними соціологічного опитування, мас-медіа набрали 23%, проте, вони виступають у більшості випадків як джерело розповсюдження міфів про розкішне, безтурботне життя проституток. Відсутність життєвого досвіду, прагнення до самотійного дорослого життя, бажання мати гарний модний одяг, відвідувати ресторани штовхають неповнолітніх дівчат до занять проституцією [63, с. 8].

ЗМІ відреагували на прогалину в статевому вихованні лавиною порнографічної продукції низької якості, яка пов’язана, в основному, із

висвітленням проблем повій, гомосексуалістів і пропагуванням способів стимуляції сексуальної насолоди. Сучасна індустрія сексуальної інформації (відео, живопис, поезія, музика) значною мірою орієнтує особистість на секс заради задоволення, а не заради кохання [33, с. 18].

Зростає вплив ЗМІ на формування уявлень про сімейні цінності та статеву мораль. Кіно, телебачення показують різні стандарти життя, в яких дитина не в змозі розібратися. Масове захоплення порнофільмами може сформувати в юного глядача феномен звикання, викликати прагнення відтворити побачені сексуальні дії.

Поширеним ЗМІ на сучасному етапі є мережа Інтернет, яка з одного боку окрім позитивної, загальноінформаційної сторони, має ще й негативну – поширення та розвиток легкодоступних порно-сайтів. На думку американських психологів, вибух інтересу до Інтернет-сексу, починаючи від любовних чат-сторінок до порно-сайтів, може призвести до виникнення генерації з неконтрольованим сексуальним потягом. Це особливо стосується тих користувачів Інтернету, які ще недосвідчені в питаннях сексуальності й на яких звалюється надмірна кількість порно-сайтів та інформації про сексуальні послуги.

Настанови щодо сексуальної поведінки на сторінках поширених серед молоді журналів, як “Cool girl” або “Вот так” і т. п., вміщують справжній інструктаж із техніки поцілунку, орально-генітальних зносин, вибору сексуального партнера, коїтальних позицій, тестування сексуальних намірів і потенцій. Найважливішим елементом статевої зрілості стає оволодіння технікою злягання, користування презервативом, застереження від венеричних чи ВІЛ-інфекцій. Реалізація потреби в сексуальному задоволенні передуює в таких виданнях пробудженню романтичних почуттів, а задоволення сексуальної потреби штучно відокремлюється від спілкування та дружби [17, с. 42].

Для України сьогодні питання навчання дорослих і дітей правильному сприйняттю великого потоку інформації, в якому кожна людина перебуває щоденно, є вкрай актуальним. Природно, щоб навчити дітей зваженому ставленню до ЗМІ, потрібно, передусім, навчити дорослих. У свою чергу, культура використання інформації дорослими через сім'ю, навчальні та позашкільні заклади може стати надбанням молоді [69, с. 100-101].

Лише під впливом комплексних позитивних факторів можна розраховувати на виховання морально та фізично здорової особистості, яка зможе стати гідним вихователем для своєї дитини.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте медико-соціальний аспект сексуального життя.
2. Поясніть, що таке ВІЛ і СНІД.
3. Перелічіть шляхи передачі ВІЛ.
4. Розкрийте зміст впливу соціального середовища на формування негативних стереотипів статевої поведінки підлітків.

4.3. Сучасна сім'я як інститут сексуального виховання. Формування сексуальної просвіти серед молоді. Контрацепція. Статеве життя неповнолітніх

Сучасна сім'я як інститут сексуального виховання

Сім'я є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. Ця істина підтверджується усім ходом розвитку людської цивілізації. В процесі цього розвитку сім'я набула функцій, які лише в сукупності забезпечують повноцінність її існування, саморозвитку та широку життєдіяльність як соціального інституту. Сьогодні за різними підходами та критеріями вчені нараховують понад сорок типів, видів і форм сімей (див. Додаток 8) [2, с. 33].

Сімейне оточення завжди було та залишається вирішальним чинником формування особистості, що впливає на її свідомі та не свідомі вчинки протягом усього життя. В сім'ї опановуються одвічні вартості та моральні норми, формуються установки та поведінка, здобуваються основні навички соціальної взаємодії та спілкування. Тому велике значення надається статеворольовому впливу сім'ї на розвиток майбутніх батьків, зокрема, матерів. Низка досліджень у галузі педагогіки, виховання свідчить, що з точки зору статевого виховання сім'я є моделлю міжстатевих стосунків [51, с. 83].

Статеве виховання в сім'ї починається з самого народження дитини та в міру дорослішання повинно удосконалюватися та поглиблюватися. В дійсності ця тема залишається делікатною та такою, що не обговорюється в сім'ї.

Наслідуючи українські традиції в галузі моралі, велику увагу звертав Г. Ващенко на такі риси вдачі, що стають за основу здорового родинного життя. "...У юнацтва – треба виховувати моральну чистоту, свідомість дівочої чи юнацької честі, стриманість, підкорення статевих почувань принципам моралі..." [8, с. 132]. Разом із тим він вважає, що повноцінний громадянин і сім'янин має позбутися схильності до пияцтва, нестриманості, невміння контролювати свої пристрасті й навчитися обмежувати свої інстинкти..

А. Макаренко зазначав: "...Не думайте, що виховуєте дитину лише тоді, коли з нею розмовляєте, чи повчаєте її, чи наказуєте їй. Ви виховуєте її у кожен момент вашого життя. Навіть тоді, коли вас немає вдома. Як ви вдягаєтеся, як ви говорите з іншими людьми та про інших людей, як ви радієте чи засмучуєтеся, як ви поведетеся з друзями чи ворогами, як ви смієтеся, читаєте газету – усе це має для дитини велике значення..." [47, с. 246].

Зазвичай, сімейне життя людини формується шляхом наслідування батьківської сім'ї, й тут неможливо переоцінити значення стосунків, які панують у сім'ї. Ще в сім'ї дитина з колиски відчуває, бачить і чує не тільки те, як треба поводитися, але практично пізнає життя, тому що є безпосереднім його учасником. Вплив сімейного колективу є визначальним у формуванні особистості, але цей вплив може бути не тільки позитивним, а й негативним. Очевидно, що сім'я має неоднозначний вплив на спосіб життя молодої людини.

Серйозною проблемою сучасної сім'ї, яка не може не позначитися на вихованні дітей і формуванні у них уявлень про стать та сексуальність, є істотне послаблення традиційно жорсткої статево-рольової поляризації сексуальних функцій чоловіка і жінки та руйнування традиційних, санкціонованих культурою гендерних стереотипів чоловічої й жіночої поведінки. Навіть прості життєві спостереження показують, що як у матеріальній, так і в духовній сфері життя суспільства все менше спостерігається диференціація на чоловіче й жіноче. І це позначається на сексуальних взаєминах не лише дорослих, а й дітей, і в першу чергу підлітків [58, с. 6-14].

Отже, виховання дітей рішуче вимагає сімейної стабільності, бо вона справді є природнім оточенням, у якому дитина формується та розвивається, враховуючи поступове входження всіх своїх нахилів і діяльності у цей живучий синтез, яким є особистість. Виховання може до-

сягнути своєї мети тоді, коли дитина має приклад стійкого зв'язку батьків і виховується в атмосфері любові [6, с. 292]

Формування сексуальної освіти серед молоді

Поведінкові моделі статевого виховання мимоволі орієнтують підлітків на секс як найвищу цінність і зрештою формують у них протишлюбні та протисімейні настановлення. Сучасній дитині вкладається в голову, що найбільшим змістом її життя є “секс із презервативом”.

Заходи із збереження репродуктивного, зокрема й сексуального здоров'я мають будуватися на науково обґрунтованій системі статевого виховання, до складу якої обов'язково має входити сексуальна освіта підлітків. Сексуальна освіта у підлітковому віці має становити обов'язковий компонент, необхідну когнітивну складову, один із інструментів сексуального виховання, головним призначенням якого є передача підліткам системи знань у сфері сексуальності та міжстатевих взаємин, необхідним підліткам не лише для збереження репродуктивного здоров'я та сексуального здоров'я на сьогодні, а й для щасливого подружнього життя та повноцінного батьківства у майбутньому.

Найбільш конструктивним у цьому контексті, на нашу думку, буде застосування освітньо-виховної стратегії, яка визначається як стратегія виховання свідомого ставлення до сексуальності. Ця стратегія, яка є однаковою мірою освітньою та виховною, передбачає донесення до дітей ідеї про сексуальність як про загальнолюдську цінність морально-етичного змісту, що втілює природну потребу в любові й прихильності та ґрунтується на взаємодопомозі й взаємній відповідальності хлопця як майбутнього чоловіка й дівчини, як майбутньої дружини одне перед одним.

Провідними принципами сексуальної освіти підлітків, які гарантують її успішність та ефективність, мають бути:

- принцип виховуючого навчання;
- принцип системності та об'єктивності знань;
- принцип діалогічної взаємодії та психологічної сумісності дорослого з підлітками;
- принцип випереджувального впливу, орієнтованого на зону найближчого розвитку дитини;
- принцип апелювання до загальнолюдських цінностей, заснованих на християнській моралі [58, с. 72].

Домінуючий на даному етапі розвитку людства в Україні біофізіологічний підхід до статевої просвіти молоді є не досить ефективним, оскільки не апелює до загальнолюдських цінностей та настановлень і спричинює духовне збіднення сексуального життя людей. З огляду на це головним завданням сексуальної просвіти має бути формування ставлення до сексу не лише як до природної потреби людини, яку слід убезпечити контрацептивами, а як до духовної сфери людського життя, заснованої на особистій та громадянській відповідальності сексуальних партнерів за власне сексуальне здоров'я та за сексуальне благополуччя одне одного. Підлітки мають усвідомити, що якісний секс – це секс не лише безпечний, а й відповідальний.

Критеріями оцінки ефективності сексуальної освіти підлітків мають слугувати не лише показники інформованості молоді з питань сексуальної проблематики, що має здебільшого медично-профілактичний характер, а й показники, які визначають особливості ставлення молодих людей до сексу як сфери людського життя, ставлення їх до власного тіла, характер їхніх стосунків із особами протилежної статі, ступінь сформованості в них особистої відповідальності за власне сексуальне життя, здатність підлітків чинити опір сексуальним домаганням та протидіяти сексуальному насильству [58, с. 73].

Контрацепція

Багато молодих людей відмовляються від застосування контрацепції, мотивуючи це незручностями при статевої близькості. Але ці незручності призводять до наслідків із якими важко буде справитись молодій людині, як морально так і фізично.

До контрацептивних засобів належать: оральні контрацептиви (таблетки); ін'єкційні (протизаплідні уколи); внутрішньоматкові спіралі тощо. Кожен із цих методів контрацепції має свої переваги та недоліки, тому необхідно бути обережним при їхньому використанні: ***оральні контрацептиви*** – препарати, які запобігають дозріванню та заплідненню яйцеклітини; ***внутрішньоматкова спіраль*** – невеликий пластиковий пристрій, який водиться в порожнину матки і попереджує імплантування яйцеклітини в її стінку; ***ін'єкційні контрацептиви*** – препарати, які після введення в організм жінки здатні на кілька циклів запобігти овуляції; ***спермицидні креми, свічки, пасти, таблетки*** – особливі хімічні речовини, введення яких у піхву створює перешкоду

для руху сперматозоїдів і запобігає заплідненню; **симпто-термальний метод** – щоденним вимірюванням базальної (в прямій кишці) температури жінка може визначити, коли сталася овуляція, і вжити заходів щодо запобігання небажаної вагітності.

Найбезпечнішим і найпоширенішим засобом контрацепції серед молоді є презерватив. **Презерватив** – механічний засіб для запобігання небажаній вагітності та хворобам, що передаються статевим шляхом. Його використання не потребує спеціального призначення лікаря. Цей метод дуже простий, зручний та доступний [82, с. 33-41].

Сучасні презервативи, досконалі, абсолютно не шкідливі та прості в користуванні, роблять їх із дуже тонкої високоякісної гуми. Дата випуску та термін придатності, як правило проставляються на упаковці (протерміновані вироби втрачають міцність). Основними недоліками презерватива є притуплення статевого почуття в одного чи обох партнерів, можливість його розриву, ймовірність алергічних реакцій на гуму (дуже рідко).

Статеве життя неповнолітніх

Статеве життя неповнолітніх – раннє статеве життя, це статеві стосунки розпочаті молодими людьми, до того моменту, як настала зрілість: біологічна, психічна, соціальна. І вони можуть мати небажані наслідки, як венеричні хвороби, ПСШ, вагітність тощо.

Підлітки вважають себе дорослими, не звертаючи уваги на те, що думають про них батьки чи оточення. Проте, дорослою людина стає не в якомусь певному віці, а тоді, коли навчиться відповідати за свої вчинки та здійснювати їх усвідомлено. Молоді люди повинні знати, що ніхто крім них не може керувати їхнім особистим життям. Головне, щоб “дорослі ігри” – статеві стосунки – не завдавали шкоди їх здоров’ю та не скалічили їм життя.

Упродовж двох десятиріч різко зросла кількість підлітків, які здобувають перший сексуальний досвід у 14-16 років. Акселерація у сполученні з лібералізацією сексуальних норм і стандартів поведінки спричинила зростання рівня вагітностей та батьківства серед підлітків.

Результати дослідження стосовно початку сексуальних стосунків деякою мірою насторожують, оскільки свідчать про поширену практику вступу до дорослого життя підлітків, котрі не готові до цього з огляду соціального і фізичного розвитку. Хоча за темпами статевого

дозрівання дівчата завжди і всюди випереджають хлопців, але, за даними досліджень, хлопці зазвичай раніше починають статеве життя від дівчат, бо більше схильні до ризиків та експериментів. Ризик негативних наслідків ранніх сексуальних контактів підвищений, оскільки близько 35% перших сексуальних контактів здійснюється без застосування будь-яких контрацептивів.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Назвіть типи, види та форми сім'ї.
2. У чому полягає роль сім'ї у статевому вихованні дитини?
3. Обґрунтуйте позитивні та негативні перспективи статевого виховання.
4. Визначте основні позиції поглядів Г. Ващенка та А. Макаренка у галузі моралі.
5. Що таке контрацепція? Засоби контрацепції. Ваша думка щодо контрацептивних засобів у статевому житті.
6. Сформулюйте своє ставлення до раннього статевого життя.

4.4. Соціально-психологічні аспекти раннього материнства.

Аборт. Причини та наслідки аборту. Хвороби, які передаються статевим шляхом та їх наслідки

Соціально-психологічні аспекти раннього материнства

Вагітність у ранньому віці викликає занепокоєння не лише з медичної точки зору, але також і соціальної – через недостатню психологічну та матеріальну підготовленість молодих жінок до відповідального материнства та створення сім'ї. Медичні експерти ведуть мову про серйозні психологічні й медичні наслідки ранніх пологів.

Дівчата-матері в нас зазнають сильного морального тиску з боку суспільства, в наслідок чого з'являється бажання приховати вагітність, перервати її якомога швидше. На вагітних дівчат-підлітків тисне почуття страху, оскільки дівчата чекають серйозного засудження з боку суспільства.

Родини, які створюються неповнолітніми, мають свої специфічні риси, і на сьогодні психологи виділяють певні психологічні типи сімей, які створюються неповнолітніми дівчатами, котрі народжують дитину. Серед них можна виділити:

1. Коли молоді люди живуть ілюзіями, що шлюб – це безкінечні поцілунки, вечірки, виходи в театри тощо. Як свідчить досвід, коли народжується дитина ілюзії зникають і починаються будні, в яких молоді люди побутові обов'язки стараються уникати, і такий шлюб рано чи пізно розпадається.

2. Коли молоді люди одружившись досить рано, проживши певний час починають вести подвійне життя, часто зраджуючи одне одному. За таких обставин їх стосунки також приречені на розрив.

3. Третій тип сімей, створених неповнолітніми, у якому члени подружжя вбачають у всьому більше позитивного, чим негативного. Безперечно, дуже важко брати на себе відповідальність у 16 років, проте, рання відповідальність зіграла позитивну роль у житті.

4. До четвертого типу можна віднести випадки ранніх шлюбів, коли члени подружжя реально оцінюють труднощі майбутнього сімейного життя і не марять ілюзіями. Як правило, такі шлюби виявляються найбільш міцними та щасливими.

Феномен ранньої вагітності пов'язаний безпосередньо з соціально-психологічними проблемами самоусвідомлення, самоідентифікації молодих матерів. Як відомо, самоідентифікація передбачає зарахування себе до певного роду, виду з метою усвідомлення своєї сутності. Молоді неповнолітні матері не усвідомлюють повною мірою, що відбувається з ними, маючи дещо маргіналізовану свідомість. Якщо для дорослої жінки її вагітність – це чудо, святість, то дівчатка відчують найчастіше лише одне – що ця вагітність може принести неприємності й ускладнення в їхнє життя. Досить часто для їх психіки є характерною психологічна амбівалентність, що, з одного боку, проявляється у підсвідомому прагненні до майбутнього материнства, а з іншого – страхом бути засудженою з боку батьків, суспільства, вчителів, тривогою через неготовність до виконання материнських функцій. І ця амбівалентність породжує внутрішній конфлікт між бажаним та явним, особливо якщо взаємини між партнерами не склалися вдало [82, с. 43-46].

Аборт. Причини та наслідки аборту

Статеве життя може приносити не лише радість і насолоду, а й розчарування та біль. Біль у даному контексті – це ІПСШ, ВІЛ/СНІД, а також небажану вагітність і, як наслідок – аборт. Для молодих людей одним із способів вирішення небажаної вагітності є аборт. Деяким необі-

знаним із цим питанням процедура абортів уявляється досить простою, практично безболісною і такою, що не має жодних негативних наслідків. Насправді це не так.

Аборт – хірургічна операція, під час якої вміст матки видаляється за допомогою спеціальних інструментів. Це не просто хірургічне втручання щодо штучного переривання вагітності. Це – набагато гірше. Аборт – це знищення життя майбутньої дитини, яка нічого не знає про намір тих, хто їй дав життя.

Негативні наслідки абортів: сильна кровотеча; інфікування матки з наступними запаленнями, розлади менструальної функції, нервозність, роздратованість; швидка втомлюваність; безсоння; депресія; безпліддя в майбутньому (його ймовірність підвищується з перериванням саме першої вагітності); негативні наслідки для перебігу наступних вагітностей, пологів і здоров'я майбутніх дітей; запізнілі докори сумління, емоційний стрес можуть стати тягарем на все життя.

Особливо небезпечними є кримінальні аборти (аборти, що робляться поза медичними закладами). Вони несуть велику загрозу для життя самої дівчини. Відповідно до законів України дівчина, яка не досягла 16 років не може зробити аборт без письмової згоди її батьків.

Ризик небажаної вагітності підвищується – якщо дівчина має багато статевих партнерів, якщо молоді люди не мають довірливих стосунків, не користуються засобами контрацепції, однією із поширених причин такої поведінки виступає алкогольне чи наркотичне сп'яніння [82, с. 48-50].

Хвороби, які передаються статевим шляхом та їх наслідки

До ПСШ належать сифіліс, гонорея (так звані венеричні захворювання) хламідіоз, трихомоніаз, ВІЛ/СНІД, вірусні гепатити В і С та ін. На сьогодні відомо понад 40 збудників різних хвороб, що передаються статевим шляхом.

Мікроорганізми, які спричинюють ці захворювання, як правило, потрапляють в організм людини під час статевих контактів. Потім вони розмножуються та розвиваються самостійно, викликаючи хворобливі прояви. Кожне захворювання має свої особливості, ознаки, до кожного лікар добирає конкретні методи лікування.

Прояви інфекцій, що передаються статевим шляхом:

- незвичні виділення зі статевих органів;

- часте болюче сечовипускання, печія при сечовипусканні;
- почервоніння, виразки чи бородавки в області статевих органів, заднього проходу;
- свербіння в області статевих органів;
- запалення лімфовузлів у паху;
- болі під час статевих контактів.

ПСШ не виліковуються самостійно, і самолікування шкідливе для здоров'я, а тому обов'язково потрібно звернутися до лікаря (краще з батьками).

Серед най поширених ПСШ виділяють такі:

Сифіліс. Збудник сифілісу – мікроорганізм спіротеха, її ще називають бліда трепонема. У вологому середовищі (рушник, губка тощо) мікроб зберігає свою життєздатність майже 12 год. (до висихання), а в слині хворої людини при кімнатній температурі – від кількох годин до кількох діб. Спіротеха дуже швидко гине при дії сонячного світла, високої температури, спирту.

Найчастіше інфекція передається статевим шляхом. Зараження людини сифілісом може бути через проникнення збудника через слизову оболонку чи шкіру з порушеною цілісністю (подряпини, рани тощо). Основне джерело зараження – людина, хвора на сифіліс. Сифіліс також може бути вродженим (набутим від хворої матері).

При нестатевому зараженні джерелом інфікування можуть стати різноманітні предмети, якими користувався хворий на сифіліс із активними проявами, – склянки, ложки, зубні щітки, рушники, недопалки, бритви та ін., можливе також зараження через поцілунки. Як правило, від моменту зараження до першого прояву захворювання минає від 3-х до 5-ти тижнів. На статевих органах, губах або шкірі з'являється виразка. Якщо не почати лікування, то через 3-4 тижні виразка загострюється, а ще через місяць починається другий період розвитку хвороби. Він характеризується густим висипанням на шкірі протягом 2-3-х місяців. За відсутності лікування сифілісу настає третій період розвитку хвороби, який характеризується тяжкими ураженнями внутрішніх органів і нервової системи, що може закінчитися смертю хворого. За своєчасно розпочатого лікування сифіліс повністю виліковується.

Гонорея. Збудником гонореї (німецькою – трипер) є бактерія гонокок. Основний шлях зараження – статевий контакт із хворою людиною. Значно рідше гонорея передається нестатевим шляхом – через бі-

лизну, губки та інші предмети, якими користувався хворий. У вологому середовищі (губка, рушник) гонокок живе майже 24 год. З моменту зараження до прояву перших ознак хвороби може минути від декількох днів до декількох тижнів.

Ознаки гонореї у чоловіків різноманітні. Спочатку виникають різь і свербіння в області сечовивідного каналу і легкий біль при сечовипусканні. З'являються слизові, а потім гнійні виділення із зовнішнього отвору статевого члена. Дуже важливо в перші дні розвитку хвороби звернутися до лікаря, оскільки своєчасне лікування забезпечує відносно швидке одужання. Коли хворий не лікується, виникає ураження інших статевих органів. При ураженні придатків яєчок підвищується температура тіла, виникає гострий біль в ділянці мошонки. Двостороннє ураження придатків яєчок призводить до безпліддя.

Гонорея у жінок може протікати не так явно, як у чоловіків: незначні болі, мізерні виділення. Якщо жінка ретельно дотримується особистої гігієни, вона може і не помітити ознак хвороби. Проте, якщо не лікуватися, хвороба прогресує, уражається матка та її придатки, можливе запалення прямої кишки. У жінок, як і в чоловіків гонорея може перебігати у хронічній формі без помітних зовнішніх ознак і неприємних відчуттів, але це не означає, що такі хворі не можуть не заражати інших. Гонорея – хвороба, яка не виліковується. Однак успіх залежить від точного діагнозу, який може поставити лише лікар на основі лабораторних досліджень. Раціональне лікування при гонореї забезпечує повне видужання.

Трихомоніаз. Збудник – мікроскопічні одноклітинні мікроорганізми – вагінальні трихомонади. При висиханні трихомонади гинуть через 4-30 хв. Зараження трихомонадами відбувається, як правило, статевим шляхом; і лише у виняткових випадках – нестатевим: через предмети, якими користувалася хвора людина. У вологому середовищі (рушник, губка) збудник зберігає свою життєздатність протягом 1-2 год.

Симптоми: перші її ознаки з'являються через 3-11 діб після зараження. Розвиток хвороби супроводжується запальними процесами сечостатевої системи. Ознаки трихомоніазу різноманітні. У чоловіків можуть бути виділення із сечовипускального каналу – від дуже мізерних до значних. Іноді – свербіння, різь, неприємні відчуття в ділянці сечівника. Трихомоніаз у жінок частіше протікає з більш вираженими симптомами, ніж у чоловіків. Виникає відчуття печії в області піхви,

зовнішніх статевих органів, з'являються рідинні, пінисті виділення з піхви. Несвоєчасне звернення до лікаря сприяє переходу гострого трихомоніазу в хронічну форму. При цьому незначне поліпшення чергується із загостреннями, які супроводжуються неприємними відчуттями в області сечового міхура, виділеннями, помірною різзю при сечовипусканні.

Трихомоніаз – хвороба, яка виліковується. І чим швидше хворий звертається до лікаря за медичною допомогою, тим продуктивніше вдається перемогти хворобу.

Хламідіоз. Збудник – дуже дрібний внутрішньоклітинний паразит хламідія. Шлях зараження переважно статевий, але іноді можна заразитись і побутовим шляхом через предмети особистої гігієни – білизну, рушник тощо.

Захворювання проявляється через 1-4 тижні після інфікування. Чоловіки відчувають дискомфорт при сечовипусканні, болі в низу живота та в поперековому відділі спини, в них можуть бути незначні виділення із сечовивідного отвору. У жінок хламідії вражають шийку матки та уретру, що може супроводжуватися появою незвичних виділень із піхви, свербінням, дискомфортом. За відсутності лікування хвороба в жінок вражає яєчники та спричинює безпліддя. У чоловіків може виникнути запалення яєчок.

Хламідіоз може перебігати і без зовнішніх проявів, особливо в жінок. І лише лікар за допомогою спеціальних аналізів може встановити наявність чи відсутність хвороби. Хламідіоз виліковується, якщо лікування почати своєчасно.

Зауважимо, що лікування всіх захворювань, які передаються статевим шляхом, має проводитися обома партнерами одночасно з тим, щоб уникнути повторних заражень. Таким чином, усі перелічені інфекції можна вилікувати, якщо своєчасно звернутися до лікаря.

Наслідки не вилікуваних ІПСШ дуже серйозні:

- розвиток запальних процесів статевих органів як у чоловіків, так і в жінок;
- безпліддя та статеві розлади, які настають у 40% чоловіків і в 55-85% жінок із невиліковними ІПСШ;
- серйозні ускладнення під час вагітності, викидні, народження хворих дітей, мертвонародження;
- позаматкова вагітність;

- хронічні (постійні) болі статевих органів;
- підвищений ризик зараження ВІЛ і вірусними гепатитами;
- збільшений ризик раку шийки матки;

Як запобігти зараженню:

- не користуватися спільними з іншими людьми голками та шприцями для введення лікарських речовин;
- виключити статеві стосунки з особами, щодо яких немає впевненості, що вони не інфіковані ВІЛ/ПСШ. Не допускати, щоб біологічні рідини інших осіб (особливо кров, сперма, вагінальні виділення) потрапляли на шкіру або слизові оболонки. Існує пряма залежність імовірності зараження від кількості сексуальних партнерів;
- якщо молода людина вже має статеві стосунки, то їй слід обирати сексуальні контакти: вагінальний, анальний, оральний та застосовувати “безпечний секс”, тобто користуватися презервативом у всіх випадках форми статевих стосунків, про які йшлося раніше;
- враховуючи, що деякі ПСШ передаються не лише статевим шляхом, а й побутовим, слід дотримуватися чітких правил особистої гігієни: не користуватися чужою білизною, рушником, губкою, зубною щіткою, бритвою, помадою тощо, особливо, коли речі іншої людини вологі, оскільки у вологому середовищі мікроорганізми довше зберігають життєздатність [18, с. 40-41].

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Визначте основні проблеми раннього материнства.
2. Охарактеризуйте типи сімей, які створені неповнолітніми, які народили дитину.
3. Обґрунтуйте власну думку щодо раннього батьківства.
4. Що таке аборт? Які негативні наслідки абортів?
5. Назвіть хвороби, що передаються статевим шляхом.
6. Які прояви інфекцій, що передаються статевим шляхом?
7. До чого призводять невилікувані ПСШ?

4.5. Сексуальні збочення та девіації. Сексуально-фізичне насильство, його наслідки. Мотиви зґвалтування: міфи. Стан і проблеми сексуального та репродуктивного здоров'я молоді

Сексуальні збочення та девіації

Однією з проблем, спричинених особливостями нинішньої статевої соціалізації молоді, є зростання серед підлітків популярності так званого “альтернативного” сексу. Це пов'язане з тим, що альтернативний секс, по-перше, фактично легалізований завдяки ЗМІ, а по-друге, він вважається менш інтимним, таким, що не позбавляє цнотливості, і менш безпечним у порівнянні із сексом “звичайним”, оскільки убезпечує від ПСШ і небажаної вагітності. Збільшується також число різноманітних сексуальних девіацій.

Сексуальна девіація – відхилення сексуальної поведінки від загальноприйнятих у суспільстві норм, яка не є хворобливим станом.

Сексуальні збочення – відхилення сексуальної поведінки, які є хворобливими, нав'язливими, неконтрольованими станами.

Сексуальні девіації і сексуальні збочення поділяються на дві великі групи:

1. ті, що спрямовані на “нетрадиційний” об'єкт сексуального потягу (педофілія – на дітей, геронтофілія – на осіб похилого віку, некрофілія – на мерців, зоофілія – на тварин, гомосексуалізм – на осіб своєї статі, інцест – на кровних родичів, нарцисизм – на самого себе, пігмаліонізм – на продукт власної творчості, фетишизм – на побутові речі, які належать об'єкту пристрасті тощо);

2. ті, що виражаються у “нетрадиційних” способах реалізації (садизм – прагнення спричинювати під час статевого акту біль партнерові, мазохізм – бажання відчувати фізичний біль під час статевого акту, ексгібіціонізм – пристрасть до публічного оголення власних геніталій тощо) [58, с. 65-69].

Сексуально-фізичне насильство, його наслідки

Які ж чинники зумовлюють сексуальне насильство? Їх багато. Це й зміни в соціально-економічному устрої життя, і лібералізація ставлення до сексуальності в суспільній свідомості, і експлуатація еротики в комерційній рекламі та відеопродукції, і доступність порнопродукції, і патопсихологічні схильності людей тощо. Сексуальні стосунки в умо-

вах перехідного періоду суспільного життя дедалі більше стають своєрідним товаром на продаж за угодою чи без неї, видом дозвілля чи об'єктом шоу на масових заходах, у телепрограмах, рекламі. Вони є, начебто, своєрідним фоном, що активізує прояв сексуального насилля в різних формах. Сексуальне насильство зумовлює зміни в соціально-економічному житті, ліберальне ставлення до теми сексу та сексуальних відносин.

Сексуальне насильство – це зловживання сексуального характеру для задоволення потреб та інтересів у такий спосіб, який грубо порушує прийняті в суспільстві моральні норми людських стосунків, зачіпає гідність особи та завдає шкоди її психічному та фізичному здоров'ю. Таке визначення охоплює широкий діапазон людських взаємин і підкреслює, що не існує подвійного стандарту в оцінці видів насильства, хай це буде брутальний жест, вислів сексуального характеру чи зґвалтування. Тому до сексуальних злочинів відносять, не лише важкі види з примусу, як зґвалтування, або примус до сексуальних контактів, а й розбещені дії щодо дітей та дорослих без примусу, а також сексуальні приставання.

Останнім часом зросла кількість зґвалтувань. Зґвалтування з точки зору прав людини – це насильницький статевий акт, який здійснюється всупереч волі та бажанню іншої особи, яку спонукають до сексуального контакту фізичною силою.

Статистика зґвалтувань, як і інших сексуальних насильств, є приблизною, бо далеко не всі вони реєструються через небажання жертв, тому їх цифри кількості зґвалтувань, не кажучи вже про інші види сексуальних зловживань, перевищують офіційно зареєстровані щонайменше утричі [18, с. 207-213].

Психологи на основі численних спостережень за життям, долею жінок, які зазнали зґвалтування, дійшли висновку, що сексуальне насилля є комплексом таких надсильних подразників, які можуть призвести до серйозних порушень у психіці потерпілих, значних змін у “Я-концепції”. Симптоми наслідків зґвалтування часто нагадують ознаки психічного розладу, який називають посттравматичним синдромом.

Синдром травми зґвалтування проявляється в невимовно болючих спогадах потерпілої сторони, у снах, думках без усякого приводу з'являються деталі страшної події. Жертва, яку зґвалтували, уникає діяльності чи життєвих ситуацій, які можуть нагадати про травму.

Посттравматичний стрес зґвалтування проявляється не лише в переживаннях із приводу отриманих фізичних ушкоджень, скільки в порушенні сприйняття та прийняття себе як особистості, у деперсоналізації, роздвоєнні “Я” на зґвалтоване, понівечене, принижене і те, що залишилося від нього, що підпорядковане власній волі. Жертва насилля потребує особливої психологічної допомоги. Зважаючи на специфічні особливості посттравматичного синдрому зґвалтування, психотерапевтичні програми побудовані таким чином, щоб зібрати зруйноване “Я” потерпілої в єдине ціле. Найефективнішим прийомом досягнення психотерапевтичного ефекту є об’єднання жертв насильства у групи психологічної підтримки. Їх мета – допомогти дівчатам, жінкам пережити горе та відновити свої психологічні сили, віру в себе, в майбутнє, почати вести звичний спосіб життя [18, с. 213-218].

Мотиви зґвалтування: міфи

□ **Через необачність жертв.** Мовляв, самі жінки навмисно або неумисно провокують гвалтівника на те, щоб той реалізував свій статевий потяг. Чоловік просто не може встояти, а отже, по-справедливості, винен не він, а вона – спокусниця. Якщо жертва зґвалтування ще й приваблива молода жінка, то громадська думка, на жаль, досить часто схиляється до вироку: чоловіка погубила краса.

□ **Через патопсихологічні особливості психіки гвалтівника.** Мовляв, такі чоловіки некеровані, агресивні, емоційно збудливі, схильні до маячних ідей, нездатні до самоконтролю імпульсів поведінки тощо. Отож, що візьмеш із психічно хворої людини.

□ **Через спрямованість статевого виховання на традиційні ролі чоловіка і жінки,** коли одні домінують, а інші їм підкоряються. Мовляв, статева соціалізація хлопчиків спрямовується на розвиток дієвості, наполегливості, активності, а дівчаток – підлеглості, покори, пасивності, слухняності. На цій причині зґвалтувань особливо наголошують феміністки. Не можна не погодитися з тим, що статева нерівність обов’язково породжує прояви насильства однієї статі над іншою в тій чи іншій формі.

□ **Через соціальну дезорганізацію суспільства.** Аргументом на користь такої точки зору є той факт, що кількість злочинів, у тому числі і скоєних на сексуальному ґрунті, стає значно більше в періоди, коли суспільство переживає кризу та протягом певного часу лишається со-

ціально дезорганізованим. Україна, на жаль, не є винятком у цьому.

Психологи підкреслюють: жінка, вихована в дусі залежності від сильної статі, і налаштована на свою ницість, слабкість, підпорядкованість, бачить своє призначення лише в тому, щоб опікати, оберігати, створювати всілякі умови для чоловіка і т. п., є потенційною жертвою сексуального насильства, бо, не відчуючи своєї самодостатності, не здатна захистити свого гідність, постояти за себе.

Оскільки насильство породжує насильство, то важко не погодитися з відомим афоризмом, що найпершою перешкодою на шляху поширення будь-якого зла є добро.

Можливо, гуманізація всіх сфер життя людини, поширення ідей педагогіки не насилля зупинить насильство в цілому, а водночас із ним і сексуальне [67, с. 213-218].

Стан і проблеми сексуального та репродуктивного здоров'я молоді

Репродуктивне здоров'я як здатність зачати, народити та виховати здорову дитину тісно пов'язане зі статевим і сексуальним здоров'ям людини. У зв'язку з цим дуже важливо у підлітковому віці, коли діти схильні до ризикованих експериментів у сфері сексуальних взаємин, донести до їх свідомості знання про можливість небезпеки раннього сексуального життя та можливі його наслідки, а також сформувати в них настановлення на відповідальність за збереження власного репродуктивного здоров'я не лише перед самим собою, а й перед суспільством, державою. Підлітки мають усвідомити, що їхнє репродуктивне, а отже, й статеве здоров'я становить суспільну та державну цінність [58, с. 60-65].

Статеве та сексуальне здоров'я не є синонімічним поняттями, але в реальному житті явища, що ними позначені, дуже тісно переплетені між собою. Так енциклопедичний словник із сексології, визначає статеве здоров'я, як комплекс соматичних, емоційних і соціальних аспектів сексуального існування людини, які позитивно збагачують її особистість, підвищують комунікабельність і здатність до любові, в основі якого лежить право на інформацію в області сексуальності та статевої просвіти. У свою чергу, сексуальне здоров'я, даний словник тлумачить не лише, як здатність до насолоди та контролю сексуальної поведінки, але й наголошує на його обов'язковій узгодженості з народжуванням дітей, та відповідальності до норм соціальної, психологічної й особис-

тої етики. Під сексуальним здоров'ям даний словник передбачає також свободу від страху, почуття провини і сорому, позбавлення хибних уявлень та інших психологічних чинників, які подавляють сексуальну реакцію та порушують сексуальні взаємини, відсутність органічних розладів, які перешкоджають здійсненню сексуальних дітородних функцій [71]. Отже, поняття статевого та сексуального здоров'я багато в чому є спорідненим і не піддається жорсткому розмежуванню.

Безпечна сексуальна поведінка є однією з основних складових репродуктивного здоров'я. Проте, слід акцентувати увагу на тому, що безпечна сексуальна поведінка та безпечний секс не є рівнозначними поняттями: перше поняття є значно ширшим, оскільки враховує не лише фізіологічну складову взаємин між особами чоловічої та жіночої статі [58, с. 61]. Отже, важливим завданням сексуальної просвіти залишається формування в підлітків системи знань про репродуктивне здоров'я та безпечний секс і формування настановлень на використання цих знань у реальному житті.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст сексуальних девіацій та сексуальних збочень.
2. Що таке сексуальне насильство?
3. Які ж чинники зумовлюють сексуальне насильство?
4. Які є проблеми сексуального та репродуктивного здоров'я молоді?

Р О З Д І Л 5.

ЕТИКА І ПСИХОЛОГІЯ СІМЕЙНИ ВІДНОСИН

5.1. Психологічна готовність до шлюбу. Шлюб і сім'я: соціологія сім'ї, функції сім'ї. Правові аспекти сім'ї, родинності. Соціологічні концепції планування сім'ї

Психологічна готовність до шлюбу

Актуальність обраної теми зумовлюється тим, що молодість – це час створення сім'ї й влаштування сімейного життя, визначення ставлення до суспільного життя та своєї ролі в ньому.

Формування психологічної готовності до сімейного життя – багатоаспектна проблема, яку пов'язують зі зрілістю особистості, розвитком свідомості та самосвідомості індивіда. Відомо, що самосвідомість у підлітковому та ранньому юнацькому віці структурується навколо статевого розвитку особистості (Л. Божович, М. Боришевський, І. Кон). Саме рівень розвитку статевої свідомості та самосвідомості визначає потреби, ціннісні орієнтації, мотиви лінії поведінки як статевої істоти. Головну роль у виборі молодою людиною лінії поведінки у сфері міжстатевих стосунків відіграє розвиток її статевої самосвідомості [35].

Проблема психологічної готовності до подружніх взаємовідносин є актуальною у теоретичному і практичному аспектах. Вже існуючі дослідження підтверджують, що спеціалісти не мають однозначного уявлення про умови та засоби її забезпечення. Узагальнення наукових праць у загальній, соціальній й інших галузях психології свідчать, що підходи, які використовуються при характеристиці видів готовності та структурних особливостей, залежать від багатьох недостатньо розкритих внутрішніх і зовнішніх факторів. При цьому можна відзначити, що психологічна готовність має також і ряд загальних закономірностей, уточнення яких має суттєве значення для теорії і практики її формування.

Особливої актуальності набуває проблема психологічної готовності до подружніх взаємовідносин через зростання конфліктності між подружжям; явищ несумісності; зниження культури сімейних взаємовідносин і, як наслідок, збільшення кількості розпаду сімей. У сучасній педагогічній та віковій психології, на думку багатьох учених (І. Бех, Я. Коломинський, Ю. Миславський та ін.), недостатньо відпрацьовані умови цілеспрямованого формування психологічної готовності підліт-

ків до подружніх взаємовідносин. Психологічна готовність – це стан особистості, що характеризується вибірковою активністю на основі усвідомлених потреб і мотивів для виконання активних дій, пов'язаних із високою емоційно-вольовою стійкістю.

У процесі реалізації готовності відбувається відображення суб'єктом ситуації та діяльності, в якій він знаходиться, аналіз праць із досліджуваної проблеми дав можливість умовно виділити чотири рівня психологічної готовності: повна готовність, наближена до повної, неповна, непідготовленість.

Дослідження готовності підростаючого покоління до створення сім'ї представлені в науковій літературі, де висвітлюються морально-педагогічні аспекти (В. Сухомлинський, І. Трухін, В. Чудновський та ін.), соціальні та етичні проблеми (М. Алексєєва, Е. Берн, Ю. Щербатих та ін.), медико-психологічні питання (Д. Єнікєєва, В. Каган, І. Юнд та ін.), а також формування статевої свідомості, ідентичності та їх ролі у психологічній готовності до шлюбу представлені у працях О. Кікенджі, І. Кона, В. Куніциної та ін.

Що ж до психологічної готовності до подружніх взаємовідносин, то узагальнення наукових даних свідчить про те, що її вивчення здійснюється переважно фрагментарно. Так, Е. Еріксон психологічну готовність до подружніх взаємовідносин досліджує як соціально-психологічний процес, основу якого складає духовна зрілість людини, що спонукає до пошуку інтимної психологічної близькості, протистоянню ізоляції та самотності. На думку інших учених (С. Ковальова, Л. Шнейдера та ін.), вона формується з того часу, коли людина повністю усвідомлює свою готовність до комунікації, моральних, етичних, емоційних та інтимних відносин, а також до продовження роду. Серед основних видів психологічної готовності до подружніх взаємовідносин розглядають комунікативну, емоційно-інтимну, морально-етичну тощо, характер виявлення яких може змінюватися з набуттям життєвого досвіду, віком і специфікою гендерних стереотипів.

Водночас деякі спеціалісти прагнуть виділити основні фактори, що зумовлюють психологічну готовність до позитивних подружніх взаємовідносин. Це мотиви вступу до шлюбу та вірний вибір партнера, виділення адаптаційних можливостей, емоційна зрілість партнерів, їх психологічна єдність, автономність, віковий період вступу до шлюбу та його тривалість, а також період виникнення вагітності, сексуальна

задоволеність, матеріальний статус чоловіка і дружини, їхній фізичний стан, батьківський вплив, сімейні міфи тощо.

Таким чином, ми визначаємо поняття “психологічна готовність до подружніх взаємовідносин” як відносно стійкий стан особистості, що характеризує певну систему соціальних установок, сімейних цінностей, орієнтованих на позитивні взаємовідносини між подружжям.

Відносно психологічної готовності підростаючого покоління до подружніх взаємовідносин можна сказати, що сензитивність, підвищена пізнавальна активність, прагнення до самовизначення в усіх сферах життя становлять сприятливу платформу для формування психологічної готовності старших підлітків і юнацтва до цього виду відносин, оскільки саме в цей період розвивається підвищений інтерес до представників протилежної статі та виявляються чітко виражені гендерні особливості сексуальної активності, а також розвиваються певні уявлення про роль сім’ї та шлюбу. За даними групи вчених (І. Кон, Г. Крайг, Ф. Райс та ін.), перше сексуальне зближення в цей віковий період відбувається за таких факторів, як цікавість, готовність до сексу в юнаків і ніжного почуття в дівчат. Базуючись на наших спостереженнях, до перелічених факторів можна додати ще такі, як матеріальна зацікавленість, вплив оточення тощо.

Враховуючи це, можна констатувати, що прагнення дістати задоволення, бажання відчувати ніжність, позбутися опіки батьків, підвищити самооцінку, самоутвердитися, надмірна романтичність, а також вагітність виступають провідними мотивами для раннього вступу до шлюбу (В. Голод, А. Реан та ін.).

Шлюб і сім’я: соціологія сім’ї, функції сім’ї

Сім’я відіграє велику роль у сучасному суспільстві. Вона є первинною клітиною соціальних груп, класів, які утворюють соціальну структуру будь-якої країни. Життя більшості людей так чи інакше пов’язане з сім’єю – своєрідним мікросвітом, де сплітаються складні економічні, політичні, психологічні, ідеологічні, фізіологічні та інші соціальні проблеми. Будучи залежним від економічного становища країни, від політики, рівня культури, сімейне життя впливає на стан національної економіки, політичні події тощо. Вивчення сім’ї, шлюбу має глибоке практичне значення, воно є важливою передумовою розуміння багатьох процесів, які відбуваються у суспільстві.

Соціологія шлюбу та сім'ї – галузь соціології, яка досліджує формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин. Можна виділити два основних напрями у цій галузі: а) дослідження історії сім'ї; б) аналіз сучасної сім'ї. Перший напрям зосереджує увагу на походженні сім'ї, її розвитку в різних економічних, соціокультурних умовах. Другий вивчає взаємини в сім'ї, взаємодію сім'ї та суспільства тощо. У колишньому Радянському Союзі соціологія шлюбу та сім'ї почала активно розвиватися лише у 70-80-ті роки ХХ ст. Провідними вченими у цій галузі є А. Харчев, М. Мацковський, А. Антонов, В. Сисенко, С. Голод, Л. Чуйко, А. Пономарьов та ін.

Шлюб – історично обумовлена, санкціонована та регульована суспільством форма стосунків між жінкою та чоловіком, що визначає їх права і обов'язки стосовно одне одного та дітей.

Британський соціолог Е. Гідденс визначає шлюб як соціальне визнання і схвалений союз двох дорослих індивідів чоловічої і жіночої статі. Таким чином, шлюб є соціальним інститутом, через який суспільство впорядковує й санкціонує статеве життя чоловіків і жінок, встановлює їхні подружні та батьківські права й обов'язки.

Сім'я є складнішим поняттям, ніж шлюб, адже поєднує в собі риси соціального інституту та малої соціальної групи. Як соціальний інститут сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємини між чоловіком і дружиною, батьками та дітьми тощо. Кожну конкретну сім'ю можна розглядати як засновану на шлюбі або кровній родинності малу соціальну групу, члени якої поєднані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю, взаємодопомогою тощо.

Сім'я – об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, усиновленні, пов'язаних спільністю побуту, взаємними відповідальністю, піклуванням і допомогою. Отже, сім'ю можна розглядати, поперше, як історично конкретну систему взаємин між чоловіком і дружиною, між батьками та дітьми і, по-друге, як малу соціальну групу, члени якої поєднані шлюбними, родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю та соціальною необхідністю, обумовленою потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення.

Сім'я як соціальний інститут виконує певні соціальні функції. Соціологія вбачає функції сім'ї у виявленні активності, життєдіяльності

сім'ї та її членів. Іншими словами, йдеться про роль сім'ї в суспільстві. На сучасному етапі виділяють такі основні функції сім'ї: репродуктивну, виховну, економічну та побутову, первинного соціального контролю, духовно-емоційну, організації та проведення дозвілля, сексуальну.

Репродуктивна функція сім'ї полягає в забезпеченні біологічного відтворення суспільства та задоволенні потреби людини в дітях. *Виховна* – в соціалізації молодого покоління, підтриманні культурної безперервності суспільства, задоволенні потреб у батьківстві, контактах із дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях. *Економічна і побутова* дають змогу підтримувати фізичне здоров'я членів суспільства, економічно утримувати неповнолітніх і непрацездатних, доглядати дітей, надавати й отримувати господарчо-побутові послуги. Важливою функцією сім'ї є *первинний соціальний контроль*. Адже, сім'я здійснює первинну моральну регламентацію поведінки людини в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальності та зобов'язань у стосунках між чоловіком і дружиною, батьками та дітьми, старшим і середнім поколіннями, формує та підтримує моральні та правові санкції за неналежну поведінку і порушення моральних взаємин між членами сім'ї. *Духовно-емоційна функція* забезпечує розвиток особистісних якостей членів сім'ї, сприяє їх духовному взаємозбагаченню, здійснює емоційну стабілізацію індивідів і їх психологічну терапію, психологічний захист, надає емоційну підтримку. Функція, пов'язана з організацією дозвілля, забезпечує спільний відпочинок і одночасно виконує соціальний контроль у цій, сфері. Важливою є *сексуальна функція* сім'ї, її суспільна роль полягає в реалізації сексуального контролю щодо особи, індивідуальна – у задоволенні сексуальних потреб людини.

Розглянуті функції сучасної сім'ї є узагальненими і не вичерпують переліку функцій сім'ї. Існування їх зовсім не означає виконання кожною конкретною сім'єю кожної функції. До того ж інститут сім'ї постійно змінюється, що зумовлено розвитком суспільства і, отже, зміною суспільних потреб. На систему конкретних цінностей, норм, санкцій та їх взаємозв'язок із сімейною поведінкою на різних стадіях розвитку сім'ї істотно впливають соціально-економічні, ідеологічні, історичні чинники.

Правові аспекти сім'ї, родинності

Сукупність норм і санкцій інституту шлюбу регулює стосунки між чоловіком і дружиною. Одні норми (обов'язки, права) мають юридичний характер і регламентуються законодавством. У нашій країні на даний момент така регламентація здійснюється на основі Кодексу про шлюб і сім'ю. У більшості зарубіжних держав правові проблеми шлюбу регулюються цивільним законодавством, де юридичне закріплені питання про володіння майном, матеріальні обов'язки подружжя один щодо одного і щодо дітей, про мінімальний (нерідко і максимальний) вік вступу в шлюб, комплекс норм, пов'язаних із розлученням тощо. Інші норми регулюються мораллю, звичаями, традиціями. До них належать норми залицяння, шлюбного вибору, дошлюбної поведінки, розподілу компетенції між чоловіком і дружиною, виховання дітей, сімейний відпочинок тощо. Певна регуляція здійснюється й у взаєминах із родичами, друзями.

В юридичній літературі у визначеннях під сім'єю розуміють: союз осіб, пов'язаних шлюбом чи родинністю; союз осіб, заснований на вільному та рівноправному шлюбові, близькій родинності, усиновленні чи іншій формі виховання дитини й який характеризується спільністю життя та інтересів цих осіб, наділених відповідними правами й обов'язками; об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родстві, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами та характеризується спільністю духовного, матеріального життя й інтересів, що забезпечують продовження роду та виховання дітей; цілісне соціальне утворення, що характеризується внутрішньою єдністю й об'єднання частин в єдине ціле; первинний та багатогранний осередок нашого суспільства; активна соціальна група, побудована на шлюбі чи на родинних відносинах.

Отже, в більшості випадків сім'я розглядається як певний союз (утворення) осіб, що пов'язані відносинами шлюбу, родства чи усиновлення. Сім'я в силу своїх складових частин, наділення моральними та духовними ознаками є складним соціальним явищем. Багатогранність сім'ї виявляється в різному суб'єктному складі кожної сім'ї, в наявності в її членів персоніфікованих з огляду на їх становище в сім'ї прав та обов'язків. Складність цього явища також виявляється в тому, що суб'єктом сімейних правовідносин виступає не сама сім'я як колективне утворення, а кожен член сім'ї окремо.

Із зазначеного можна зробити висновок, що сім'я в соціологічному значенні є поняттям ширшим порівняно з юридичним її значенням. Це обумовлено тим, що правові норми регламентують лише окремі, визначені в сімейному законодавстві, питання діяльності сім'ї, її створення та припинення як вже об'єктивно існуючого явища. Тобто правові норми встановлюють юридичні факти, які є підставами для виникнення, зміни і припинення сімейних правовідносин. Правові норми регламентують не всі аспекти життя та відносин, що складаються в сім'ї, а лише ті, на які держава може впливати шляхом встановлення обов'язкових правил поведінки. Родинність (кровне споріднення) і свояцтво. Родинні зв'язки є однією з підстав виникнення сімейних правовідносин. Як уже зазначалося, сімейні правовідносини виникають на підставі кровного споріднення (родинних зв'язків), шлюбу чи усиновлення тоді, коли ці види правовідносин підпадають під сферу дії сімейного права. Тому родинність є підставою виникнення сімейних правовідносин лише тоді, коли з нею безпосередньо пов'язане сімейним законодавством настання певних правових наслідків. У новому Сімейному Кодексі (СК) України відсутнє визначення кровного споріднення (родинності). В юридичній науці родинність розглядається як родинні зв'язки між людьми, що ґрунтуються на походженні однієї особи від іншої чи кількох осіб від спільного пращура; кровний зв'язок осіб, що походять один від одного чи від спільного пращура. До осіб, що походять один від одного, належать пращури та їхні нащадки як чоловічої, так і жіночої статі (наприклад, прадід, дід, мати, дочка, онук, правнук та ін.). Крім того, існує також поняття походження осіб від спільного пращура, до яких належать рідні та двоюрідні брати та сестри, дядьки (тітки), племінники (племінниці). Родинна лінія може бути прямою чи боковою та поділяється на висхідну та низхідну. При прямій лінії родинність ґрунтується на походженні однієї особи від другої. За бокової лінії родинність ґрунтується на походженні осіб від спільного пращура.

Розрізняють також повнорідну родинність – наприклад, походження рідних братів, сестер від спільних батька, матері; та неповнорідну родинність – походження рідних братів (сестер) від різних батька чи матері. Неповнорідна родинність також буває єдинокровоною, тобто коли неповнорідні брати та сестри походять від одного батька; єдиноутробною – походження неповнорідних братів і сестер від спільної матері.

У разі, коли в сім'ю входять діти, в яких немає ні спільної матері, ні спільного батька, ці діти називаються зведеними стосовно один одного (зведені брати, сестри). Такі випадки мають місце, коли, перебуваючи у другому шлюбі, жінка має від першого шлюбу дочку (сина), і її другий чоловік має сина (дочку) від першого шлюбу. У такій ситуації у кожного з дітей є рідний батько (чи мати) і мачуха (вітчим). Такі зв'язки між зведеними братами та сестрами називають свояцтвом. Але такими зв'язками свояцтво не вичерпується. Своаяцтво – це відносини між родичем одного з подружжя і другим із подружжя, а також між родичами кожного з подружжя. Своаяцтво поділяється на дві категорії: до першої належать відносини, що складаються між чоловіком (зятем) і тещею, дружиною і свекрухою, між вітчимом і пасинком (мачухою та падчеркою) та ін.; до другої – відносини, що складаються між братом жінки і братом чоловіка, матір'ю дружини та матір'ю чоловіка та ін. Тобто свояцтво не ґрунтується ані на походженні, ані на кровному спорідненні.

Підставою для виникнення відносин свояцтва є укладення шлюбу. Підставою для їх припинення – розірвання шлюбу. Виняток із цього правила – продовження відносин свояцтва після смерті одного з подружжя або розірвання шлюбу, в якому залишилась дитина (діти). Такий висновок випливає з норм ст. 141 СК, відповідно до якого “розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини”, а також ст. 268 СК, відповідно до якої мачуха та вітчим зобов'язані утримувати малолітніх неповнолітніх падчерку, пасинка, які з ними проживають, якщо вони в змозі надавати матеріальну допомогу. Відповідно лише ці два випадки породжують юридичні наслідки в сімейному законодавстві. В усіх інших випадках свояцтво не підпадає під дію сімейно-правових норм.

Для родства (кровного споріднення) характерним є також поняття ступеня родства, яке визначає близькість кровного споріднення. Тобто ступінь кровного споріднення – це кількість народжень, що пов'язують між собою двох осіб, які перебувають у родинних зв'язках. При цьому народження нащадка не враховується. Наприклад, мати та дочка знаходяться у першому ступені родства, бабуся й онук – у другому. Рідні брати і сестри – у другому, бо для виникнення між ними родинних зв'язків необхідно два народження – брата і сестри. Близькими роди-

чами є родичі по прямій лінії кровного споріднення, а також рідні брати та сестри по боковій лінії родства.

Юридичного значення кровне споріднення набуває лише у випадках, прямо передбачених законом. Так, встановлення родинних зв'язків між дитиною та батьками здійснюється шляхом вчинення про це запису в свідоцтво про народження дитини. Наявність родинних зв'язків прямої лінії споріднення є підставою для неможливості перебування цих осіб у шлюбі між собою відповідно до ст. 26 СК.

Трудовим законодавством також встановлена норма про наділення власника правом запроваджувати обмеження щодо спільної роботи на одному і тому ж підприємстві, в установі, організації осіб, які є близькими родичами чи свояками, якщо у зв'язку з виконанням трудових обов'язків вони безпосередньо підпорядковані або підконтрольні один одному (ст. 25-1 Кодексу законів про працю України) [74].

Соціологічні концепції планування сім'ї

Особливості сучасної демографічної ситуації в українському суспільстві (насамперед низький рівень народжуваності, перевищення кількості померлих над народженими) вимагають аналізу концептуальних засад щодо планування сім'ї як соціального явища і створення науково обґрунтованої концепції, яка б могла стати теоретичною базою для вироблення й реалізації суспільних заходів у забезпеченні права особи, сім'ї на вільний та відповідальний вибір кількості дітей та часу їх народження. В цьому сенсі цікавою є еволюція соціологічних концепцій планування сім'ї з кінця ХІХ ст., тобто з часу, коли активно формувався сучасний нуклеарний (від лат. *nuklens* – ядро) тип сім'ї.

Наприкінці ХІХ ст. у Європі був поширений мальтузіанський підхід до проблеми регулювання народжуваності. Теорія Томаса Мальтуса (1766-1834 рр.) ґрунтувалася на припущенні, що населення має внутрішню тенденцію до необмеженого розмноження і, що саме зростання населення породжує голод, безробіття, соціальну нерівність тощо. Уповільнення темпів зростання та зменшення чисельності населення Т. Мальтус розглядав як найважливіший засіб встановлення загального благоденства. Він вважав, що існує два види перешкод зростанню населення: руйнівний (голод, війни, епідемії) та запобіжний (утримання від народження дітей). Сам автор цієї концепції, хоча й був через неї відлучений від церкви, надзвичайно негативно ставився до абортів і кон-

трацепції, вважаючи, що шлях до зниження народжуваності у пізнішому вступі у шлюб і сексуальному утримуванні у шлюбі. Зазначимо, що в середині ХХ ст. мальтузіанська теорія була в основі програм контролю над народжуваністю у країнах так званого “третього світу” [48].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виникли суспільні течії, засновані на мальтузіанській теорії, означені поняттям “неомальтузіанство”. Вони брали до уваги негативне ставлення християнської церкви до штучних абортів, але замість утримування в сексуальних стосунках (точка зору церкви) запропонували широку рекламу та поширення знань про контрацептивні методи.

Теоретичну позицію неомальтузіанства охоче сприймали найрізноманітніші соціальні групи. Суть її полягала у припущенні, що кожна людина і кожна сім'я намагаються поліпшити свій достаток шляхом обмеження кількості дітей, і якщо доступ до засобів регулювання народжуваності буде забезпечений, вона знижуватиметься. Така точка зору визначала демографічну політику в країнах Західної Європи аж до 60-70-х років ХХ ст. Деякі фахівці вважають, що в основі заборони абортів у СРСР у 1936 р. була саме неомальтузіанська теза про зростання народжуваності в разі обмеження запобіжних заходів. Як свідчить вітчизняний та міжнародний досвід, заборона на протизаплідні засоби та аборти не так уже й помітно позначається на тенденції народжуваності, адже такий захід не позбавляє сім'ю можливостей обмежувати народжуваність, бо залишає в її розпорядженні найшкідливіші методи контрацепції та нелегальний аборт. Необмежене використання протизаплідних засобів та абортів не сприяють зниженню народжуваності, адже вони не впливають на індивідуальну потребу в дітях, яка, як правило, залишається стабільною протягом життя одного покоління. Таким чином, регулювання доступності засобів запобігання вагітності та дітонародженню позначається більше не на народжуваності, а на здоров'ї населення.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення “психологічна готовність до подружніх взаємовідносин”.
2. Охарактеризуйте психологічну готовність до шлюбу.
3. Розкрийте зміст соціології сім'ї.
4. Назвіть характерні відмінності між шлюбом і сім'єю.

5. Опишіть функції сім'ї.
6. Сформулюйте юридичне визначення сім'ї.
7. Які відмінності повно рідної та неповно рідної родинності?
8. Між якими із вказаних осіб за певних умов може бути зареєстровано шлюб: а) особи, які є родичами прямої лінії споріднення; б) двоюрідні брат та сестра; в) рідні тітка, дядько та племінник, племінниця; г) усиновлювач та усиновлена ним дитина?
9. Питання планування сім'ї: за чи проти? Аргументуйте свою думку.

5.2. Завдання, зміст і методика виховання дітей в сім'ї. Психологія стосунків у сім'ї. Стилi виховання. Подружня сумісність. Вірність і зрада

Завдання, зміст і методика виховання дітей в сім'ї

Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження та передавання культурних цінностей. З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності, в домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки й діяльності. Оскільки мета виховання підростаючого покоління – формування всебічно розвиненої особистості, сім'я, як і школа, здійснює моральне, розумове, трудове, естетичне та фізичне виховання.

На думку М. Стельмаховича: тіло, душа, розум — ось три кити батьківської педагогіки. Тілесне виховання у сім'ї передбачає зміцнення здоров'я, сил і правильний фізичний розвиток дитини. М. Стельмахович, зазначав, що усі наші зусилля спрямовані на тілесне виховання, можуть бути швидко зведені нанівець, коли ми не захистимо наших дітей та підлітків від такого страшного ворога душі та тіла людини, як алкоголізм, паління, наркоманія, токсикоманія, статева розпуста, СНІД. Поширення цих та інших асоціальних явищ набуло такого розмаху, що нависла смертельна небезпека над самим генофондом нації, а значить, і над нашим майбутнім [76].

Духовно-моральне виховання передбачає формування в дітей високої духовності та моральної чистоти. Складність цього завдання в тому, що воно вирішується, як правило, через добре поставлене в духов-

но-моральному аспекті життя сім'ї, суспільного ладу, вчинків людей, приклад батьків. Власне, духовність виховується духовністю, перед дітьми відкривається широкий простір для накопичення знань як бази для формування наукового світогляду; оволодіння основними розумовими операціями (аналізом, синтезом, порівнянням); вироблення інтелектуальних навичок, готує їх до розумової діяльності.

Велику увагу приділяють вихованню в дітей любові до батьків, рідних, рідної мови, культури свого народу; поваги до людей; піклування про молодших і старших, співчуття та милосердя до тих, хто переживає горе; шанобливого ставлення до традицій, звичаїв, обрядів, до знання свого родоводу, історії народу.

Ефективність виховання дітей в сім'ї залежить від її непорушного авторитету, подружній вірності, любові до дітей та відданості обов'язку їх виховання, материнському покликанні жінки, піднесенні ролі батьків у створенні та захисті домашнього вогнища, забезпеченні на їх прикладі моральної підготовки молоді до подружнього життя. Важливим у сімейному вихованні є те, наскільки родина живе інтересами всього народу, інтересами держави. Діти прислухаються до розмов батьків, є свідками їхніх вчинків, радіють їхнім успіхам і співчують невдачам. Виховний вплив сім'ї зростає, якщо батьки цікавляться не лише навчанням, а й поза навчальною діяльністю своїх дітей. За таких умов інтереси сім'ї збігаються з інтересами суспільства, формується свідомий громадянин.

Дієвим чинником сімейного виховання є спільна трудова діяльність батьків і дітей. Дітей слід залучати до сімейної праці, вони повинні мати конкретні трудові обов'язки, адекватні їх віковим можливостям. Така співпраця дітей з батьками має сильніший виховний вплив, ніж словесні повчання.

Успіх сімейного виховання значною мірою залежить від організації домашнього побуту, традицій сімейного життя: порядку в сімейному господарстві, залучення дітей до розподілу бюджету сім'ї, загального режиму дня, визначення для кожного робочого місця, зокрема для навчальних занять, дотримання певних сімейних правил (кожна річ має своє місце, прийшов із прогулянки – вимий руки та ін.). Домашній затишок облагороджує дітей.

Провідну роль у сімейному вихованні відіграє мати. Саме вона найсильніше впливає на дітей, особливо в сфері духовно-морального ви-

ховання. Діти, які виростають без материнського тепла і ласки, похмурі, як правило, замкнені, злостиві, вперті. Не меншим є й вплив батька, особливо коли йдеться про виховання хлопчиків. Проте виконати свої виховні функції батько і мати можуть лише за умови, що вони є справжнім авторитетом для дітей.

“Ваша власна поведінка, – писав А. Макаренко, звертаючись до батьків – вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину лише тоді, коли з нею розмовляєте, виховує дитину кожний момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поведетеся з друзями і ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету, – в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо вдома ви грубі або хвастливі, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть” [47].

Справжнім авторитетом користуються батьки, які сумлінно ставляться до праці, до сімейних обов’язків, активні в громадському житті. Такі батьки уважні до дітей, люблять їх, цікавляться їхніми шкільними та позанавчальними справами, поважають їх людську гідність. Важко переоцінити роль дідусів і бабусь у сімейному вихованні. Однак це не означає, що батьки повинні перекладати на них свої батьківські обов’язки. Дитині потрібні ті й ті. Сімейне виховання повноцінне лише за розумного поєднання виховного впливу першовихователів – батьків і багатих на життєвий досвід помічників і радників – дідусів і бабусь. Саме дідусі й бабусі допомагають вирішити й таку моральну проблему, як виховання у дітей чуйного, уважного ставлення до людей похилого віку. Людність виховується тільки на прикладі батьків. Якщо діти бачать зневажливе ставлення батьків до дідуся чи бабусі, то годі сподіватися від них іншої поведінки в майбутньому.

Виховання дітей в сім’ї не завжди успішне. Негативний вплив на нього мають об’єктивні (неповна сім’я, погані житлові умови, недостатнє матеріальне забезпечення) та суб’єктивні (слабкість педагогічної позиції батьків) чинники. Найвагомішою серед об’єктивних причин є неповна сім’я, яка з’являється в силу того, що в усіх вікових групах від 20 до 50 років смертність чоловіків більш як утричі вища, ніж жіноча, а

у віковій групі 30-34 роки в чотири рази. Разом із великою кількістю розлучень це призводить до збільшення кількості сімей, у яких мати (рідко – батько) виховує дітей сама. В неповній сім'ї процес виховання ускладнюється, оскільки діти значну частину часу бездоглядні, неконтрольовані, перебувають на вулиці, нерідко контактують із аморальними людьми.

Негативно позначаються на вихованні дітей і погані житлові умови сім'ї. Як свідчать дані спеціального обстеження, в Україні більше половини молодих сімей не мають окремого житла навіть через 10 років подружнього життя, майже половина сімей проживає з батьками в незадовільних для виховання дітей житлових умовах. У таких сім'ях батьки часто не можуть забезпечити дитину постійним робочим місцем, тому їй важко зосередитися над завданням, з'являється роздратованість, незадоволення, а згодом і небажання виконувати його.

Дається взнаки і низьке матеріальне забезпечення сім'ї. Діти з таких сімей почуваються серед однокласників меншовартісними, бо вирізняються із загальної маси одягом, відсутністю грошей на обіди чи екскурсію. Це психологічно пригнічує їх, озлоблює проти батьків, яких вони вважають невдахами. Згодом ця злість переноситься на однокласників, педагогів [30].

Психологія стосунків у сім'ї

Сімейні відносини охоплюють усі основні види діяльності: від навчання до відпочинку. І кожен знає, що будь-який процес діяльності вимагає керівництва. Вдома такими керівниками є батько та мати. Часто влада в домі здійснюється на основі встановлених правил. Вони можуть бути розумні і тоді будуть сприйматися всіма членами родини як належне й які беззаперечно їм будуть підкорятися. Але порядок і дисципліна повинні бути для всіх однакові. Коли немає подвійних стандартів (тобі можна, а мені ні), то ці правила є гарантією успіху та злагоди в сім'ї. Батьки повинні дійти згоди в тому, що має бути законом правління в домі. Не та сім'я може бути міцною, в якій немає проблем і конфліктів, а та, яка долає усі перешкоди. Лише у злагоді та любові може існувати порядність, щирість, працелюбність. Означені цінності були, є і залишаться назавжди характерними ознаками демократичних сімейних відносин. А якщо в сім'ї панує негативне ставлення одне до одного, то це породжує конфлікти, недовіру, а то й ненависть.

В кожній сім'ї бажано намагатися досягти того, щоб взаємовідносини членів сім'ї були побудовані на позитивних емоціях спільних інтересів. Це не значить, що власні інтереси треба беззаперечно підпорядкувати потребам інших членів сім'ї, будь то діти, або дорослі. Але якщо цілі та потреби висуваються спільно, то вони стають спільними цілями кожного члена сім'ї, що дуже важливо для сімейних відносин.

Сучасне швидкоплинне життя створює нестабільність сімей. З однієї сторони у зв'язку з виробництвом трудові обов'язки дітей, що ще до недавня допомагали батькам у праці звелись майже нанівець. Але матеріальні потреби членів сімей все збільшуються, зростають і вимоги по їх задоволенню. З іншої сторони досвід старшого покоління не завжди відіграє роль дороговказу. З'являються нові економічні фактори, які раніше не існували та про які батьки навіть не здогадувались. Тому дуже часто приймати рішення молодій людині приходится самотійно. На перший план виходить потреба не підкорення, а виховання ініціативи, демократичних цінностей і норм.

Стилі виховання

Стиль сімейного виховання, який у психології прийнято визначати як своєрідне поєднання батьками соціальних вимог (очікувань) і контролюючих санкцій у своїх ставленнях до дитини. Обраний стиль, як правило, визначає систему виховання, якій притаманне більш-менш цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що по відношенню до дитини можна допускати, а чого не можна, хоча не завжди усвідомлюється об'єктивно існуюча мінлива множинність цілей та завдань виховної роботи з дітьми. Відповідно прийнято виділяти п'ять стилів (тактик) виховання в сім'ї:

авторитарний виховний стиль (в основі – тактика диктату) означає пригнічування почуття гідності, ініціативи, самостійності одними членами сім'ї (найчастіше дорослими) у інших. Жорсткі накази, примус, свавілля батьків призводять до значних порушень у формуванні особистості дитини. Як свідчать дослідження, погрози, насильство, тиск викликають у відповідь грубість, спалахи агресивності, брехливість, лицемірство, навіть відверту ненависть. Якщо батькам, іншим значущим дорослим вдається зламати опір дитини, то водночас вони ламають і важливі якості особистості, на які, власне, немає запиту в даних умо-

вах і розвиток яких стає неможливим: самостійність, віру у власні сили, почуття гідності, ініціативність тощо.

Демократичний стиль сімейних стосунків (тактика співробітництва) передбачає не лише батьківську підтримку та допомогу дітям в їх окремих справах, а й взаєморозуміння, взаємоповагу дітей та батьків, встановлення партнерських на паритетних основах взаємин, заснованих на співчутті, співпереживанні, відповідальності за наслідки власної активності.

Ліберальний стиль (тактика невтручання). Система міжособистісних відносин у сім'ї будується на визнанні (доцільності) незалежного існування дорослих і дітей. Батьки як вихователі, за даним типом взаємин, найчастіше ухиляються від активного позитивного втручання в життя дитини. Їх більше приваблює комфортне співіснування з дітьми, яке не потребує глибоких душевних переживань. За таких умов дитина стає емоційно байдужою до інших, яскраво проявляється егоцентризм, індивідуалізм, а сім'я для неї – лише необхідна формальність.

Потуральний виховний стиль (тактика опіки та безоглядної любові). Батьки власними зусиллями, працею намагаються задовольнити всі потреби дитини, відгороджуючи її від будь-яких турбот, складностей тощо. Відтак дитина, яка штучно позбавлена можливості проявляти себе в досягненні певних результатів, відповідати за наслідки своїх дій тощо, зростає інфантильною, беспорядною, безініціативною, уникає відповідальності за певні дії, рішення. Домінуючою характеристикою людини, що зростає в умовах потурального стилю, – егоцентризм. У ставленні до людей, які її оточують, діє установка: кожен, хто не ставить за мету задовольняти її потреби, – егоїст, людина небажана для подальшого спілкування, навіть ворожа.

Виділяють також *нестійкий стиль виховання*, для якого характерний непрогнозований перехід батьків від одного до іншого стилю ставлення до дитини. Такі “перепади” народжують у неї недовіру до батьків, відчуженість, формують установки реагувати не на зміст звертань, вимог, а на форму. Для задоволення своїх індивідуалістичних потреб діти зазвичай намагаються використати ситуативно сприятливий емоційний фон стосунків із батьком або матір'ю.

Напрямок психологічного аналізу виховання дитини в сім'ї є також порушення сімейного виховання (у психології розглядають як стійке поєднання певних рис виховання, яке призводить до негативних нас-

лідків у розвитку особистості дитини). Відповідно виділяється низка критеріїв: рівень протекції (гіпер- або гіпопротекція як сила і час, витрачена батьками на виховання дитини); ступінь задоволення потреб (матеріально-побутових і духовних: потурання, ігнорування потреб дитини); рівень вимогливості до дитини (як визначення кола обов'язків, покарання, заборони: надмірність або недостатність: вимог-обов'язків, вимог-заборон; надмірність або мінімальність санкцій на порушення поведінки дитини). Поєднуючись, такі риси утворюють певний тип порушень сімейного виховання. Зокрема, потуральна гіперпротекція (характерна для потурального стилю); домінуюча гіперпротекція (авторитарний і ліберальний стилі); підвищена моральна вимогливість (авторитарний стиль); гіпопротекція (ліберальний стиль) [12].

Отже, важливо зазначити, що дорослі по відношенню до дитини займають неефективну виховну позицію, не враховуючи навіть особливостей порушень взаємодії у системі “батьки-діти”, які в свою чергу провокують певні ускладнення й аномалії процесу виховання дитини в сім'ї. Відповідно наслідком є деформований особистісний розвиток дитини

Подружжя сумісність

Функціонування людини як живої істоти припускає реалізацію різних потреб. Деякі з них можуть бути задоволені самотійно дорослою людиною, деякі – тільки спільно з ким-небудь, а саме при створенні сім'ї. Сім'я – це результат і творець цивілізації. Вона займає важливе місце в людському суспільстві. Протягом усієї історії подружжя сумісність була запорукою стабільності в державі.

В. Постовий визначає молоду сім'ю як “фазу або період у житті людини, яка характеризується відчутною зміною умов, духовного спілкування щонайменше двох людей, незалежно від їхнього віку, поєднання їхньої економічної взаємодії, що позначається на створенні матеріальної бази сім'ї, активному дітонародженні й освоєнні виховної функції” [60, с. 8].

Хороша сім'я створюється не за один день, а будується поступово. Багато душевних сил вкладається при підготовці до шлюбу та після його укладення. Виникають житлово-побутові труднощі, матеріальні, економічні, які можна подолати лише за умови міцних подружніх стосунків, підтримки, допомоги з боку держави. Сьогодні державою ство-

рено багато служб, які допомагають молодим сім'ям, підтримують їх у скрутний час. Проте, кількість розлучень не зменшується, а навпаки збільшується. Чому? Створення міцних відносин, що ґрунтуються на довірі, повазі один до одного, повинно виховуватися не на початку сімейного життя, а ще у батьківській сім'ї. Мова йде про виховання культури дошлюбних і подружніх взаємовідносин паралельно з вихованням старшого покоління – батьків молодих сімей. Для того, щоб побудувати будинок, потрібно все ретельно підготувати: купити частину землі, спроектувати будинок і лише потім закласти фундамент. Це ж саме стосується і створення щасливого шлюбу. Часто люди говорять “Я хочу одружитися”, проте не замислюються над труднощами, з якими доведеться зіткнутися.

Статистика свідчить, що майже 50% молодих сімей, які одружилися за останні 5 років, розпалися. Аналіз причин цього явища досить складний, але одним із аспектів є сімейні конфлікти. Вони пов'язані з неправильним розумінням сутності шлюбу та сім'ї, з відсутністю кохання, з проблемами виховання та нездатністю зрозуміти дітей, збагатити їхній духовний світ. Від того наскільки молоді люди будуть сумісні, вступаючи в шлюб, залежить згуртованість сім'ї. При цьому сумісність однієї людини з іншою означає схожість ціннісних орієнтацій, інтересів, поглядів на життя. Чоловік і дружина повинні розуміти один одного, іти на поступки.

Подружня сумісність багатопланова. Виділяють такі види подружньої сумісності: соціальну, психологічну, сексуальну, сімейно-побутову. *Соціальна сумісність* – особливий погляд людини на світ, ціннісні орієнтації. Вона полягає в розумінні сенсу життя, суспільній активності, відносинах до себе і до інших людей. Дуже важко витримати таку несумісність у шлюбі протягом усього життя. *Психологічна сумісність* полягає у взаємодії характерів, темпераментів, особистіснo-вольових якостей подружньої пари. Саме від неї залежить емоційний настрій у сім'ї. Гармонійність, відповідність потреб у інтимному спілкуванні обох сторін подружжя забезпечує сексуальна сумісність, яка формується на знаннях з анатомії і фізіології людини, на культурі і техніці статевого спілкування. *Сімейно-побутова сумісність* означає єдність поглядів на стиль життя, на призначення сім'ї, на сімейні ролі. Якщо партнери будуть мати схожі погляди на побутові питання, то у сім'ї завжди буде панувати комфорт і затишок [20, с. 72-75].

Різні види сумісності взаємопов'язані та доповнюють один одного. Тому в сімейних відносинах потрібно враховувати кожен аспект, щоб не порушувати злагоди, яка так важко здобувається. Високий рівень подружньої сумісності значно збільшує вірогідність подружньої гармонії, але вирішальною все ж таки є загальна культура партнерів, яка полягає у толерантності, вмінні не розпускатися, контролювати і стримувати негативні емоції, у розумінні того, що добрі стосунки, а не порядок, затишок і смачна їжа є головною цінністю сімейного життя. При наявності такої культури подружжя несумісність мало помічається та не псує подружніх стосунків, тоді, коли у невірноважених, нестриманих, агресивних і грубих партнерів вона викликає постійні конфлікти.

Учені радять, вступаючи до шлюбу, пам'ятайте, що це не дружній союз, який можна розірвати, коли того забажаєш. Це велика відповідальність і прив'язаність обох партнерів. Розрив у сім'ї погано впливає на саме подружжя, їхніх дітей. Більшість розлучень відбувається у молодих сім'ях тому, що молоді люди легко можуть зруйнувати лишень створене сімейне вогнище, вважаючи, що всі "серйозні" стосунки ще попереду. Вони найчастіше не готові до обмеження особистої свободи, не готові принести в жертву щось заради іншої людини, навіть коханої. Молодята з легкістю погоджуються на розлучення, не думаючи про те, що саме їхня сім'я могла бути тією сім'єю, у якій вони, за умови терпіння та розуміння, були б щасливі та змогли б реалізувати свої можливості.

Якщо ви хочете створити щасливу сім'ю, сповнену любові та турботи, радощів і затишку, то запам'ятайте, що сімейне життя – це праця розуму і серця, рук і нервів. Тому необхідно при створенні сім'ї серйозно віднестися до своєї прав і обов'язків. Отже, лише у сім'ях де є співпадіння темпераментів, характерів, інтелекту, функціонально-рольових очікувань, ціннісно-орієнтаційної єдності, особистісна та соціальна зрілість подружжя можна говорити про подружню сумісність і стабільні шлюбно-сімейні відносини.

Вірність і зрада

До власних зрад будь-яка людина підходить із розумінням, роблячи знижки на об'єктивні причини. Коли ж зраджують нас, ми педантичніші в питаннях моралі й майже завжди відчуваємо себе безневинними жертвами. Цілком природно, що, прагнучи одружитися, ми хотіли б

знайти таку половину, яка вирізнялася б уродженою вірністю. На жаль, немає приладу, який безпомилково визначав би наявність подібної якості в характері чоловіка чи жінки. Проте психологи вивели деякі закономірності, які дозволяють припустити, схильна та чи інша людина до зрад чи ні. Отже, чинники, які звичайно впливають на наші теоретичні та практичні уявлення про відданість шлюбному партнеру.

Дошлюбний сексуальний досвід. Відсутність сексуального досвіду до шлюбу зовсім не гарантує вірності в майбутньому шлюбі, хоча буває і таке. Та, як правило, після пізнього розкріпачення плоті настає етап активного пошуку пригод. Те ж саме стосується тих чоловіків і жінок, які мали безліч сексуальних партнерів до шлюбу (мається на увазі послідовний варіант). За статистикою, вони легше йдуть на адюльтер і звичайно менше цінують шлюбного партнера, оскільки знають, що легко знайдуть іншого. Зрозуміло, це стосується не всіх дошлюбних активістів, але багатьох із них.

Досвід батьківських зрад. Тут помітний явний статевий поділ. Жінки, які виростили в родині, де батько не був вірний матері, зазвичай віддані своїм чоловікам. Чоловіки ж, чиї татусі ходили “наліво”, як правило, копіюють поведінку батька, вступивши в шлюб.

Виховання. Ті, хто виховувався в абсолютно порядній сім’ї, цілком можуть зраджувати своїм шлюбним партнерам – така статистика. Проте, та сама статистика стверджує, що не мучаться каяттям після “походів на ліво” ті, хто в дитинстві був розпещеною дитиною, тобто ті, для кого батьки робили все, віддавали найкращий шматок, усе прощали й усе дозволяли.

Риси характеру. Основне у характері зрадників і зрадниць, як стверджують психологи, – це відсутність здатності до співчуття, співпереживання, відсутність чуйності, а також запальність, нервовість, імпульсивність. Такі люди в списку на зраду.

Ще одну категорію потенційних зрадників становлять ледарі, розсіяні та забудькуваті. Їх вічна неорганізованість поширюється і на сферу інтимну.

Насиченість сексуального життя. Закономірність проста: чим вона багатша й за кількістю, і за змістом, то нижча потреба зраджувати. Та це все одно не гарант вірності. Оскільки навіть за багатого “домашнього” сексу деякі жінки ходять до інших чоловіків за щиросердістю та спілкуванням, а деякі чоловіки (і багато хто з них) зраджують, щоб пе-

режити нові відчуття і щоб у котре перевірити свою спроможність і привабливість.

Робота. Навіть наймоногамнішим за натурою чоловікам важко не збитися на манівці, якщо в робочий час навколо них крутиться безліч привабливих, молодих, не занадто цнотливих жінок. До речі, жінки, які працюють в чоловічих колективах, теж перебувають в “групі ризику” і цілком можуть піддатися принадам якогось офісного мачо. Та найсерйознішим випробуванням на вірність піддаються ті дами й добродії, які періодично їздять у службові відрядження. Відповідно до опитувань, навіть у головах дуже чесних, порядних жінок, які кохають своїх чоловіків, у відрядженні виникала божевільна думка хоча б раз зрадити (оскільки є імпульс, час, місце й привід).

Є професії, які в принципі ототожнюють із потенційною зрадою (інколи незаслужено, однак найчастіше справедливо): секретарі-референти, стриптизери й стриптизерші, медсестри, актори тощо. А в інших випадках спільна професія підштовхує до зради. Скажімо, танцівник, який тягає весь день свою дружину-балерину по сцені, ввечері навряд чи захоче торкнутися її тіла – втомився, та й набридло.

Психологічний клімат у сім'ї. Чоловіки втікають в обійми інших жінок від домашніх істерик, сліз, депресивних настроїв своїх дружин. Жінки шукають на стороні щиросердної близькості, порозуміння та ніжного чоловічого поводження, якщо власний чоловік черствий та позбавлений сентиментів.

Зовнішність. Гарні чоловіки та жінки цілком можуть бути вірними чоловіками (таке буває), але, відверто кажучи, вірність – не головна чеснота красенів і красунь.

Алкоголь. Під впливом зеленого змія чоловіки та й жінки здатні на багато чого, а на таку “дрібницю”, як зрада, тим паче. Встановлено, що ті, хто схильний зловживати спиртними напоями, уродженою вірністю похвалитися не можуть.

Експериментаторська жилка. Той, хто любить експериментувати з кольором волосся, в одязі, із перестановкою меблів, у готуванні страв, той шукає чогось нового і на шлюбному ложі. І якщо друга половина не готова брати участь у цій безкінечній експериментальній діяльності, то їй доведеться пізнати смак подружніх зрад [59].

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Які чинники впливають на ефективність виховання дітей у сім'ї?

2. У чому полягає роль авторитету батька та матері, бабусі та дідуся для підростаючого покоління?

3. Психологічні фактори стосунків у сім'ї.

4. Який стиль відносин переважає у знайомих Вам сім'ях?

5. Обґрунтуйте на конкретних прикладах виховні аспекти стилів виховання.

6. У чому проявляються порушення сімейного виховання?

7. Який вплив видів сумісності на сімейні відносини?

8. Поясніть позитивні та негативні аспекти вірності та зради. Чим вони мотивовані? Аргументуйте свою думку.

9. Батьки назвали в порядку важливості 7 причин, що ускладнюють виховання дітей: недостатнє матеріальне забезпечення; недостатньо часу; недостатній педагогічний досвід; погані житлові умови; негативний вплив неформальних груп однолітків на сина або доньку; відсутня допомога школи у вихованні; несприятлива ситуація в сім'ї. Чи погоджуєтесь Ви з цією розстановкою? Якщо ні, то розставте так, як на Вашу думку повинні стояти ці 7 пунктів, а потім аргументуйте свій вибір.

5.3. Сімейні конфлікти. Припинення шлюбу; діти та розлучення.

Психологічні проблеми виховання дітей в неповній сім'ї.

Сирітство

Сімейні конфлікти

У сучасній Україні найбільше спостерігається тенденція “конфліктної субкультури” у подружньому спілкуванні, тому вирішення цієї проблеми є досить актуальною.

Основними причинами подружньої дисгармонії, як правило вважаються несумісність характерів, подружня невірність, зловживання алкоголем, наркотичними речовинами та інші неприємні моменти поведінки партнерів у сімейних стосунках. Погіршення психологічного клімату сім'ї, непривітне спілкування та подружні конфлікти є наслідком порушень сімейної дисципліни, яка може призвести до розлучення. Проблема розлучень сьогодні є дуже гострою, відомо, що кількість розлучень вражаюча і зростає з року в рік. У чому ж полягає основна причина розірвання шлюбу? На нашу думку, це виникнення конфлікту в сімейному житті.

Відомо що, конфлікт – це загострення суперечностей між людьми, яке супроводжується погіршенням стосунків між ними. Неодмінною умовою є об’єкт конфлікту, тобто те на що претендують обидва учасники, опоненти в конфлікті. Об’єктом може бути якась річ або право на певну поведінку, наприклад, приймати рішення, контролювати, уникати контролю, мати певну репутацію, високу самооцінку, поводити себе певним чином. Наявність об’єкта конфлікту створює конфліктну ситуацію, яка може існувати досить тривалий час у залежності від інших обставин. Вирішальним поштовхом для розвитку справжнього конфлікту є інцидент – така подія, найчастіше – сутичка між опонентами, в якій явно висловлюються їхні домагання, претензії або критичне ставлення один до одного. Інцидент, в залежності від характерів і культури опонентів, може бути відносно спокійним або бурхливим [50, с. 55-56].

Подружні сутички здебільшого є наслідком низької культури спілкування, яка найбільш виразно сконцентрувалася у “конфліктній субкультури”, але, звичайно, існують і більш глибокі причини конфліктів – незадоволення певних потреб, які повинні задовольнятися у сімейних стосунках. Це може бути потреба у захисті “Я-концепції”, тобто позитивної самооцінки кожного з партнерів; потреба подружжя у виконанні певних сімейних ролей; потреба у повноцінному спілкуванні з партнером; потреба в необхідній мірі інтимності та подружньої автономії; потреба у відчутті свободи та органічності поведінки кожного з партнерів; потреба партнерів на критику один одного.

Сучасна дослідниця А. Капська дає рекомендації щодо того якою має бути тактика поведінки у подружніх стосунках, щоб вона була найбільш корисною: *тактика конкуренції* – полягає у прагненні опонентів будь-що досягти перемоги. Така тактика породжує “конфліктний азарт” та звичку до подібної поведінки; *тактика ухилення від конфлікту* – це така лінія поведінки, коли один з подружжя провокує конфлікт словами чи тоном, а інший який тримається тактики ухилення, не відповідає, переводить розмову на інше, тобто уходить від конфлікту. На жаль, в реальності у людей рідко вистачає мудрості та терпіння для подібної позиції; *тактика кооперації* – вирішення конфлікту на основі правил, норм та узгоджень, які існують щодо спірного питання; *тактика компромісу* – полягає в тому, що партнери частково поступаються своїми інтересами аби досягти згоди, йдуть на зустріч один одному; *тактика поступки*, коли один із партнерів відмовляється-

ся від своїх домагань або звинувачень, визнає правоту іншого, погоджується з ним [50, с. 58-59].

Як бачимо, із конфліктної ситуації завжди можна вийти маючи бажання вирішити дану проблему.

Науковці вважають, що для вирішення подружніх конфліктів доцільно: підтримувати почуття власної гідності чоловіка та жінки; постійно демонструвати взаємну повагу та шану; намагатися викликати ентузіазм у партнера; стримувати себе у проявах злості, гніву, роздратованості і нервозності; не акцентувати увагу на помилках та прорахунках один одного; не дорікати минулим і, зокрема, колишніми помилками; жартами, гумором, будь яким відволікаючим засобом зняти або призупинити наростаючу напругу; замінювати конфліктні теми розмов іншими, більш безпечними; не мучити ні себе, ні партнера підозрами у невірності, стримувати себе у ревнощах, намагатися приглушити почуття підозри; пам'ятати, що у шлюбі потрібне велике терпіння, поблажливність, добросердність, увага та інші позитивні якості [78].

Будь-який конфлікт розвивається за схемою: ситуація думки почуття дії. Отже, уникнути конфлікту можна на кожному з цих етапів, перериваючи цей ланцюжок. Можна змінити ситуацію або уникнути її, можна переключити свої думки на щось приємне чи зайнятися фізичними вправами, подивитись фільм, який викликає захоплення та сильні емоції, можна згадати, що є емоціями і що є почуттями і на цій основі проаналізувати свої дії та припинити конфлікт. Отже, можна зробити висновок, що сім'я потребує допомоги з боку держави. Особливої підтримки потребує молода сім'я, якій бракує знань, досвіду та у більшості випадків – задовільних матеріальних умов. Сьогодні родині потрібна державна допомога й у підготовці підростаючого покоління до сімейного життя, що включала б у себе загально-соціальний, етичний, психологічний, правовий, фізіолого-гігієнічний, педагогічний, естетичний і господарсько-економічний аспекти. Психологи вважають, що це допомогло б зробити сімейне життя більш щасливим, більш гармонійним, менш конфліктним, молоду родину – більш міцною, що у свою чергу, позитивно б позначилося і на народжуваності, і на вихованні підростаючого покоління.

Припинення шлюбу; діти та розлучення

Шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя (оголошення його померлим), або внаслідок його розірвання. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя або одного з них на підставі постанови державного органу реєстрації актів цивільного стану.

Так, подружжя, яке не має дітей, має право подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану заяву про розірвання шлюбу. Державний орган реєстрації актів цивільного стану виносить постанову про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання такої заяви, якщо вона не була відкликана. Шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору.

Шлюб розривається державним органом реєстрації актів цивільного стану за заявою одного із подружжя, якщо другий із подружжя: визнаний безвісно відсутнім; визнаний недієздатним; засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки.

Шлюб також припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя на підставі рішення суду. Подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом із письмовим договором про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей.

Договір між подружжям про розмір аліментів на дитину має бути нотаріально посвідчений. В разі невиконання цього договору аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що заява про розірвання шлюбу відповідає дійсній волі дружини та чоловіка і що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей.

Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви. До закінчення цього строку дружина і чоловік мають право відкликати заяву про розірвання шлюбу.

Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлений одним із подружжя. Однак, він не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину, щодо другого з подружжя або дитини.

Чоловік, дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.

Чоловік, дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу до досягнення дитиною одного року, якщо батьківство щодо неї визнане іншою особою або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено з актового запису про народження дитини.

Суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, справжні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення.

У разі розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється у день винесення ним відповідної постанови. В разі розірвання шлюбу судом шлюб припиняється у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу. Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану за заявою колишньої дружини або чоловіка. Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мають право подати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу за умови, що жоден із них не перебував після цього у повторному шлюбі. Якщо особа, яка була оголошена померлою, з'явилася, і відповідне рішення суду скасоване, її шлюб із іншою особою поновлюється за умови, що ніхто з них не перебуває у повторному шлюбі.

За заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. Режим окремого проживання припиняється у разі поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя.

Встановлення режиму окремого проживання не припиняє прав та обов'язків подружжя, які встановлені Кодексом і які дружина та чоловік мали до встановлення цього режиму, а також прав та обов'язків, які встановлені шлюбним договором.

У разі встановлення режиму окремого проживання: майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважатиметься набутиим у

шлюбі дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважатиметься такою, що походить від її чоловіка дружина, чоловік можуть усиновлювати дитину без згоди другого з подружжя [55].

Це цікаво: в окремих країнах розірвання шлюбу заборонено. Перш за все це країни, в яких значний вплив на формування правової системи мали доктрини католицької церкви. Не передбачено розлучення сімейним правом Аргентини, Колумбії. А Конституція Ірландії взагалі забороняє приймати законодавство, яким би дозволялось розлучення.

Психологічні проблеми виховання дітей в неповній сім'ї

Неповна родина – це одна з моделей сучасної родини. Актуальність вивчення даної моделі сім'ї обумовлюють численні проблеми неповних сімей, а також тенденція збільшення їх кількості. Неповні сім'ї утворюються внаслідок розлучення, смерті одного з батьків, позашлюбного народження та усиновлення дитини самотньою жінкою. Нам здається доцільним виділити ще один тип неповної родини: родина юридично повна, але фактично – неповна. Цей вид неповної сім'ї з'явився на ґрунті сучасних економічних реалій часу, коли велика кількість людей змушена виїжджати на заробітки за кордон на тривалий період. Даний вид сім'ї особливо характерний для західноукраїнського регіону. Результатом тривалої розлуки з батьками є проблеми, характерні для усіх видів неповних сімей: відсутність об'єкту ідентифікації, моделі шлюбно-сімейних відносин і зразка соціальних ролей.

Проблеми неповних сімей мають двовекторне спрямування: психолого-педагогічні проблеми; соціально-матеріальні проблеми. Часто ці проблеми взаємопов'язані між собою.

Зупинимося на першому векторі детальніше. В основі психолого-педагогічних проблем неповної родини є відсутність одного з батьків. Для нормального гармонійного розвитку особистості дитини необхідний вплив обох батьків. Відсутність одного з батьків порушує гармонійність розвитку дитини, робить її потенційно більш вразливою для розвитку різного роду девіацій, психологічних комплексів і проблем тощо. Повна родина, звичайно, ще не гарантує гармонійний розвиток особистості, але створює кращі передумови для цього. Дитина потребує любові двох батьків. Любов матері та батька дещо різна, але саме

ця нетотожність батьківського впливу є запорукою нормального, невикривленого розвитку дитини.

Виховання дитини в монобатьківській родині мають певні наслідки батьківської чи материнської депривації. Дери́вація – брак економічних та емоційних опор, загальноприйнятих як базисних основ людського досвіду (прибуток, забезпеченість житлом, а також опікування дітей батьками); ізоляція від зовнішніх подразників, втрата або обмеження можливостей задоволення будь-яких потреб, що супроводжуються комплексними емоційними переживаннями [23].

Нестача батьківського тепла через тимчасову відсутність батьків, (особливо матері), через міграцію суттєво позначаються на якості життя підростаючого покоління та призводить до певних наслідків, зокрема: **відсутність батька:** до загальмування інтелектуального розвитку; викривлення почуттів безпеки, захисту, підтримки; порушення регуляції контролю поведінки; загальмування процесу формування вольових якостей; загальмування формування соціального інтересу; відсутності партнера з гри, дослідження; загальмування почуття жіночності в дівчат; до раннього початку статевого життя; формування викривлених уявлень: у дівчат – про шлюбно-сімейні відносини, у хлопців – про зразок мужності, що сприяє засвоєнню псевдочоловічих моделей поведінки, засвоєння феміного стилю поведінки; до зростання агресії як у хлопців, так і у дівчат; відсутності авторитета-експерта з питань інформаційного характеру; низького рівня контактності; до відсутності об'єкту ідентифікації для хлопців; до відсутності моделі побудови стосунків із протилежною статтю для дівчат; до підвищеного рівня тривожності; до появи невротичних проявів; ускладнення засвоєння соціальних і гендерних ролей.

Відсутність матері: до затримки психосоціального й іноді інтелектуального розвитку; до появи психосоматичних розладів; до порушення процесу ідентифікації в дівчат; до відсутності моделі міжстатевих відносин для хлопця; до ускладнення задоволення потреб; до ускладнення отримання первинних знань про світ; до викривленого формування ціннісних орієнтацій; до відсутності ласки, ніжності, турботи; до емоційної пустоти; до появи невротичних проявів; до емоційного відчуження; до порушення “Я-концепції”; до відсутності моделі доброти та безумовної любові; до засвоєння дівчиною маскулиного стилю поведінки; до втрати безумовної любові. Наведені дані дозволили впев-

нитися щодо важливості ролі у становленні особистості дитини як батька (але це за умови, що батько є нормальним, без адиктивних звичок, без формального відношення до родини) так і матері.

Не можна як недооцінювати, так і переоцінювати роль батьківського та материнського впливів, оскільки існують чинники, що обмежують ефективність цього впливу. І. Кон такими чинниками вважає: 1) вік дитини – в ранньому дитинстві ключовою фігурою є мати, пізніше вплив батька дорівнюється материнському, пізніше на зміну їм прийдуть одноклітки та суспільні інститути соціалізації;

2) стать дитини – міра батьківського впливу та успіх у вихованні дітей залежать від статі дитини. Позасімейне оточення є більш важливим для хлопця, ніж для дівчини;

3) існування інших агентів соціалізації (в самій родині та поза неї);

4) ступень відмінності в умовах життя, ціннісних орієнтаціях між поколінням батьків та поколінням дітей;

5) амбівалентність батьківських почуттів та їх соціально-психологічних наслідків – посилення батьківської турботи і разом з тим обмеження внутрішньої свободи дітей, що сприяє формуванню соціальної безвідповідальності;

б) компенсаторські механізми соціалізації, які урівноважують або зводять нанівець виховні зусилля батьків [42, с. 239-240].

Отже, відсутність одного з батьків призводить до порушення гармонійного розвитку особистості і, відповідно, до ускладнення механізмів формування соціально компетентної особистості. А найбільшу користь ці два різні види любові приносять в єдності.

Не можна не звернути уваги на стосунки між батьками та дітьми в родині, власне кажучи, не стільки важливий склад родини, скільки її морально-психологічний клімат. Морально-психологічний клімат – це умови, що сприяють або заважають успішній взаємодії членів родини та їх особистісному розвитку; виникає внаслідок сукупності настроїв і стосунків членів родини. Специфікою неповної родини є той факт, що мікроклімат родини визначають відносини між самотніми батьком чи матір'ю та дітьми. Проактивна материнська чи батьківська позиція, наявність компенсаторських механізмів, педагогічна компетентність самотніх батьків дещо нівелюють вплив структурної деформації родини.

Сирітство

Слово “сирота”, що завжди означало й означає наявність у суспільстві дітей, біологічні батьки яких померли або в судовому порядку визнані такими, що пропали безвісти, так і залишилося у нашому лексиконі. Лише тепер ані громада, ані сусіди, і навіть ні родичі, далекі чи близькі, не поспішають на допомогу таким дітям. Організація опіки і піклування частіше за все покладається на державу. Лише тепер поруч із терміном “сироти” з’явився інший – “соціальні сироти”, що означає абсолютно незрозумілу, як на здоровий глузд, річ – сироти при живих батьках.

“Соціальні сироти” – це особлива соціально-демографічна група дітей, які формально мають батьків, але в силу соціальних, економічних, морально-психологічних та фізичних причин фактично позбавлені батьківського піклування. До соціальних сиріт належать і бездоглядні та безпритульні діти, тобто “діти вулиці”. Причиною цього є недостатні зусилля держави та суспільства у плані запобігання й профілактики негативних явищ у соціумі, мікросередовищі, а також відсутність своєчасної допомоги кожній родині для повноцінного розвитку особистості дитини.

“Соціальне сирітство” – явище інтеграційне, що відбиває специфіку соціальних і психолого-педагогічних недоліків, дефіцитів особистості, незалежно від першопричини, природи та рівня вияву. Слід визначити інтеграційну характеристику соціального сирітства: соціальне сирітство – злиденність; соціальне сирітство – голод; соціальне сирітство – відмова від дітей; соціальне сирітство – занедбаність; соціальне сирітство – вигнанство; соціальне сирітство – байдужість; соціальне сирітство – жорстокість і насилля; соціальне сирітство – інвалідність; соціальне сирітство – міграція тощо.

Соціальне сирітство на сучасному етапі слід розглядати як результат нестабільності в суспільстві, екологічних катастроф, руйнації морально-етичних засад інституту сім’ї, бездуховності, втрати життєво важливих людських якостей. Сучасні родини, які відмовляються від виховання власних дітей, умовно можна класифікувати на такі типи: а) батьки, які відмовилися від тяжкохворої дитини (причини матеріального плану, бо хворій дитині необхідний постійний медичний та спеціальний догляд, що вимагає додаткових коштів або позбавляє одного з членів родини можливості працювати; б) причини психологічного плану, бо у суспільстві домінують уявлення, що сім’я з дитиною-

інвалідом є неповноцінною, дефективною); в) “сім’ї ризику” – це переважно неповні (одна мати або один батько) або багатодітні родини; сім’ї, де матері неповнолітні або психічно хворі; г) сім’ї, де життя дитини не контролюється, бо батьки вважають своїм головним обов’язком нагодувати та вдягти власну дитину, тобто створити необхідні матеріальні умови. Це найчисельніша група сімей, з яких походить значна кількість “дітей вулиці”; д) сім’ї з розбещеними дітьми, де батьки виконують майже всі їх забаганки (найчастіше це родини з однією дитиною); е) сім’ї з деспотичними, авторитарними наставниками у вихованні дітей [57].

Відсутність у родині турботи, фізичне, психологічне та сексуальне насилля штовхають дитину на вулицю (втеча, пошук неформальних компаній, злочинні угруповання тощо). Бездоглядність і безпритульність зумовлюють зростання кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. У чому ж полягає основна причина розірвання шлюбу?
2. Здійсніть аналіз тактик поведінки у подружніх стосунках за А. Капською.
3. Продовжіть речення: для вирішення подружніх конфліктів доцільно .....
4. Позов про розірвання шлюбу не може бути пред’явлений одним із подружжя: а) протягом вагітності дружини; б) після досягнення дитиною одного року; в) протягом строку тяжкої хвороби дружини, чоловіка; (усі відповіді правильні).
5. У чому полягають психологічні проблеми виховання дітей у неповних сім’ях?
6. Обґрунтуйте визначення терміну: депривація.
7. Які наслідки відсутності в сім’ї одного із батьків?
8. Назвіть чинники, які обмежують ефективність батьківського та материнського впливів?
9. Сирітство. Ваша думка щодо соціального сирітства у нашому суспільстві. Складіть пропозиції щодо зменшення означеного явища.

5.4. Проблеми становлення та функціонування молоді сім’ї. Сімейний бюджет. Придбання житла. Іпотека молодій сім’ї

Проблеми становлення та функціонування молоді сім'ї

Не секрет, що сучасна сім'я переживає кризу. Проявами цієї кризи служать такі показники, як падіння народжуваності, нестабільність сім'ї, зростання кількості розлучень, поява великої кількості бездітних, свідома відмові від народження єдиної дитини; масова відмова від дітей, здавання їх у пологові чи дитячі будинки, будинку дитини, приймальники-розподільники, втеча дітей з дому; жорстоке поводження з дітьми аж до позбавлення життя своїх дітей.

Особливе занепокоєння викликають молоді родини. Багато говориться про інфантильність молоді, ослаблення почуття відповідальності, про залежність від батьків, що послаблює родину. Для молодих родин актуальна проблема дозвілля. Молодий чоловік після народження малюка не вправі усуватися від догляду за ним, повинен допомагати дружині в її нескінченних турботах про дитину, інакше сам позбавить себе багатьох радостей. Покладаючи весь догляд за маленьким на одну лише дружину, чоловік сам не дає їй можливості для занять чим-небудь іншим, у тому числі і будинком, і ним самим. При таких обставинах у родині неминуче виникає дискомфорт.

Проблеми, які викликають конфлікт на тому чи іншому рівні, можуть бути найрізноманітнішими. Але по часу виникнення їх можна розділити на дві великі групи. Це причини, які виникли безпосередньо під час шлюбу, під час спільного життя і загального ведення господарства, і причини, які об'єктивно існували до моменту створення сім'ї.

Групу причин, які об'єктивно існували до моменту створення сім'ї, називають чинниками ризику, оскільки наявність їх у період дошлюбного знайомства вже таять у собі небезпеку майбутнього розлучення.

Чинники ризику пов'язані як із особистістю людини, його походженням, вихованням, так і з умовами укладення шлюбу. До чинників ризику належать: велика різниця в освіті і в віці між подружжям (особливо, коли жінка набагато старша); схильність до алкоголізму одного з подружжя; легковажне ставлення до шлюбу, сім'ї взагалі; занадто ранній вік вступу до шлюбу; ймовірність швидкого народження дитини; закороткий термін знайомства; різка незгода батьків на укладення шлюбу; шлюб з примусу, без взаємної згоди.

Ці чинники даються взнаки буквально в перші роки спільного життя і багато в чому обумовлюють ту обставину, що більше третини розлу-

чень припадає на сім'ї, які мають стаж спільного життя від одного до трьох років.

Результати опитувань показують, що значна частина молодих людей (близько 1/3) брали шлюб на основі мотивів, які лежать поза сімейною сферою: бажання піти з рідного дому, здійснити відповідальний самостійний крок, помститися комусь чи просто за компанію з другом. Природно, що таке поверхове, несерйозне ставлення до шлюбу, відсутність відповідної мотивації призводять до того, що перед подружжям не постають завдання самовизначення сім'ї, з'ясування подружніх ролей, сімейного статусу кожного з них, їхніх спільних цілей. Кожен сьомий шлюб, укладений у першій половині 80-х років, – це шлюб між подружжям, вік кожного з яких не перевищує 20 років. У даному випадку виявляється найчастіше психологічна неготовність до шлюбу. Молоді сім'ї, як правило, не відокремлені від батьків і матеріально цілком від них залежать. У подібній ситуації постають такі проблеми, як забезпечення самостійності сім'ї, лідерства в ній (найчастіше на цю роль претендує хтось із батьків подружжя), а також проблема взаємин між членами сім'ї та батьками, що живуть з ними, які можуть скластися несприятливо й ускладнити неминучі у цьому випадку подружні конфлікти.

Серед причин розлучень зустрічається така, як розчарування в партнері та втрата на основі цього початкового почуття любові. Ця небезпека підстерігає в першу чергу те подружжя, термін знайомства яких до весілля був недовгим (від трьох до шести місяців). Таким чином, ми бачимо, що ряд чинників, які шкідливо впливають на міцність шлюбу, та які можуть бути виділені ще до створення сімейного вогнища.

Сімейний бюджет

Складовою господарсько-побутової функції є сімейний бюджет, сукупність доходів і витрат сім'ї на певний період. Сімейний бюджет є основою економічного життя родини. Питання пов'язані з грошима є дуже важливими для всіх членів родини: витрати на харчування, квартплату, транспорт, господарчі цілі, одяг; культурні заходи; витрати на відпочинок; витрати на лікування, освіту; кишенькові гроші тощо.

Сімейний бюджет повинен задовольняти розумні потреби членів сім'ї, а значить у його плануванні та розподілі мають право брати участь і діти. Інформованість всіх членів сім'ї щодо бюджету створює розуміння першочергових витрат, необхідних в першу чергу всім членам сім'ї. Рівноправність, взаємна довіра, розуміння потреб інших – ось ці фактори, що сприяють появі демократичним нормам сімейного бюджету. Як зробити так, щоб ніхто не відчував себе забутим та обманути? В багатьох сім'ях всі гроші, що надходять витрачаються в залежності від необхідності.

Майже у всіх сім'ях постала проблема кишенькових грошей: деякі батьки вважають безпідставними вимоги дітей мати такі гроші. Але в більшості сімей кишеньковими вважають гроші подаровані або зароблені самими дітьми. Деякі сім'ї не мають такої кількості грошей, щоб дозволяти дітям ними вільно, на свій розсуд розпоряджатися. Просто необхідно зрозуміти, що треба виходити з реальної ситуації та не вимагати нездійсненого. Вимагати ж від батьків плати за прибирання кімнати, або якоїсь іншої роботи по дому по крайній мірі буде виглядати смішно. В більшості демократичних країн це питання вирішується в кожному випадку окремо, в межах законів, моральних норм і правил співіснування, прийнятих в державі.

Придбання житла. Іпотека молодій сім'ї

Яка молода сім'я не мріє жити у власній квартирі. На жаль, сьогодні далеко не все молоде подружжя може дозволити собі придбати житло. Проте вони мають можливість істотно полегшити собі завдання з придбання квартири, ставши учасниками спеціальної державної програми “Допомога молодим сім'ям”. Держава субсидує іпотечний кредит на майбутню квартиру. Розмір субсидії визначається залежно від розрахункової вартості житла: 35% – для молодих сімей без дітей; 40% – для молодих сімей з одним і більш дітьми.

Величина субсидії визначається також розрахунковою вартістю житлового метра в конкретній муніципальній освіті. Субсидія на придбання квартири надається молодій сім'ї лише один раз. Слід також відмітити, що якщо батьки народжують дитину, то вони мають право отримати додаткову субсидію за рахунок регіонального бюджету в розмірі не меншого 5% від розрахункової вартості житла. Умови участі в молодій сім'ї в програмі: вік одного з подружжя не перевищує 30 ро-

ків, без дітей або з дітьми; молода сім'я була офіційно визнана такою, що потребує поліпшення житлових умов, тобто вже стояла в черзі на отримання муніципального житла до 1 березня 2005 року або була визнана такою, що має потребу та поставлена в чергу органами місцевого самоврядування після 1 березня 2005 року; молода сім'я має доходи або якісь інші грошові кошти, достатні для оплати розрахункової вартості житла в частині, що перевищує розмір субсидії.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Проблеми молодої сім'ї та їх вирішення.
2. Складіть сімейний бюджет для молодої сім'ї з двох осіб.
3. Ваші пропозиції щодо вирішення питання забезпечення житлом молодих сімей на державному рівні.

5.5. Етика сімейних стосунків: етика в сім'ї, норми етикету. Психологія сімейних стосунків: руйнівний зовнішній вплив; культура вирішення конфліктів. Родинне генеалогічне дерево

Етика сімейних стосунків

Часто так буває, що в конфліктних ситуаціях на роботі чи у навчальній групі ми робимо все, аби пом'якшити ситуацію, адже нам із цими людьми ще працювати. А коли приходимо додому – даємо собі волю та “відіграємося” на близьких, сподіваючись, що вони все зрозуміють. Однак, ми не замислюємося над тим, що з нашими домочадцями нам ще жити, і заради них ми також повинні вчитися керувати своїми емоціями, як тому вчить звичайний етикет.

Етика в сім'ї

Поняття етики по відношенню до сім'ї вживається в значенні моральності, сімейній моралі та розглядається як оцінка вихованості членів сім'ї окремо та морального клімату сім'ї як колективу. Молоді люди, що полюбили один одного і що уклали шлюб, довіряють свої індивідуальні біологічні та соціальні риси, які вони приховують від інших людей, починають вирішувати спільно всі побутові та інтимні питання. Крок за кроком у спілкуванні виявляється їхня індивідуальність у всіх її проявах (невдачах, слабостях, радощах, поразках і т. д.).

Важливо на цьому етапі сімейного життя зуміти зберегти піднесеність сприйняття один одного, а цьому може сприяти лише висока етична вихованість кожного з подружжя, їх особові якості: скромність, та-

ктовність, соромливість, помірність і т.д. В даному випадку саме етикет допоможе молодому подружжю створити традиції, що скріпляють сім'ю, зробити життя в ній радісним і щасливим. Етикет – це певні правила поведінки, прийняті в суспільстві; естетична форма прояву етичної та психофізіологічної суті людини.

Норми етикету

Існують загальнолюдські норми етикету. Наприклад, ділення суспільства на чоловіків і жінок, дорослих і дітей обумовлює наявність таких правил, як дбайливе відношення чоловіка до жінки, шанобливе – до старших, дбайливе, – до молодших. Високоморальна суть людини вимагає красу вчинків і манер скрізь, у тому числі і в сім'ї. Культуру людини можна умовно розділити на внутрішню та зовнішню; під “внутрішньою”, основною, розуміють моральність, “зовнішня” ж припускає красу (естетику) поведінки. Обидві ці культури взаємозв'язані та взаємообумовлені, вони повинні гармонійно доповнювати один одного. Любов, як основа шлюбу, не терпить фальші. Як не дивно, але абсолютна гладкість і ввічливість відносин між подружжям не лише не є гарантією міцного відчуття, але може свідчити про відсутність любові. Люди, що люблять, можуть сперечатися, ображатися, обурюватися, в них можуть бути розбіжності. Проте, все це повинно виражатися в таких формах, які не принижували б і не ображали іншого.

Відносини люблячих людей повинні будуватися на рівноправній та здоровій основі. Як правило, жінка є натхненником у сім'ї, а чоловік повинен бути активним творцем, що допоможе їм обом виконати задумане. Сімейний етикет припускає уміння погоджувати свої інтереси з інтересами інших членів сім'ї. Основа його – доброзичливість до всіх членів сім'ї. Сімейна етика вимагає підтримувати високий авторитет своєї сім'ї у знайомих та оточуючих.

Заслугове похвали старовинна слов'янська сімейна традиція не корити чоловіка ні перед рідними, ні перед чужими, не виставляти свої незгоди на показ, прославляти авторитет чоловіка і серед дітей, і серед оточуючих. Насмішок із боку оточуючих і лихослів'я над собою завжди боялися, їх уникали, на люди виносили лише те, що заслугове схвалення та похвали. Зараз деякі забувають про те, що краще не виносити свої розбіжності, сварки на загальний огляд, потрібно соромитися своєї невихованості, нестриманості, злої вдачі. Поводитися з гідністю,

спокійно, оберігати честь і свою, і сімейну – до цього повинні прагнути сімейні подружжя. Сімейна етика й етикет повинні будуватися на основі розуму, добра, взаєморозуміння, взаємопідтримки, краси тощо.

Психологія сімейних стосунків

В цілому, щасливі, гармонійні стосунки зберігаються до тих пір, поки партнери відчують один до одного пошану та любов, а будь-які спроби продовжити їх насильницьким чином закінчуються невдачею. (Див. Додаток 10). Чоловіки та жінки не схожі один на одного. Ця різниця така сильна та очевидна, що часом нас можна прийняти за жителів різних планет. Тримайте в думці цю просту істину, і ви не станете засуджувати партнера та зможете зрозуміти його потреби. Замість того, щоб сприймати не схожу на нашу власну поведінку партнера, як ознаку слабкості або невротичної тенденції, яку слід виправити, ми почнемо любити і приймати партнера таким, який він є. Коли жінка любить чоловіка, їй хочеться весь час бути з ним разом. Навіть знаходячись у стані стресу, вона прагне поділитися деталями минулого дня з чоловіком, якого любить. Коли жінки розповідають про неприємності, це допомагає їм розібратися в події та звалити з плечей тягар прожитого дня. Відвертість дає відчуття близькості з улюбленою людиною та просто покращує самопочуття. Для жінки поговорити з партнером і отримати його підтримку – одна з головних переваг відносин. Це просто приємно, коли той, хто вас любить, зрозуміє, через що ви пройшли. Чим більше жінка любить чоловіка, тим більше вона прагне поділитися з ним.

Руйнівний зовнішній вплив

Прикладом руйнівного зовнішнього впливу може бути, зокрема, втручання у відносини між подружжям їх батьків або родичів. Це особливо небезпечно у випадках, коли молода сім'я, не маючи власної матеріальної бази, живе з батьками дружини або чоловіка. Втручання батьків нерідко викликає різку реакцію – перш за все з боку того чоловіка, який прийшов в дану сім'ю. Син або дочка, природно, проявляють велику готовність підкорятися батькам. Різна реакція на втручання батьків поступово розколює відносини між молодим подружжям.

Конфлікти можуть виникати і в результаті “викиду” негативних емоцій, викликаних випадковим приводом, або коли за ними може сто-

яти реальна суперечність між подружжям. У першому випадку спокійне з'ясування дійсного положення з подальшим вибаченням за необгрунтоване звинувачення може повністю вичерпати конфлікт. У житті зустрічаються випадки, коли причини для конфлікту, як у результаті з'ясовується, немає, або вона малозначна або забулася, а тривалі сварки та скандали встигли убити теплі відчуття, зробити подружжя чужим.

Культура вирішення конфліктів

Щоб зберегти любов, молодому подружжю потрібно опанувати культурою сперечання та вирішення конфлікту, що полягає в умінні, з одного боку, аргументовано висловлювати свою думку, не підвищуючи голосу та не кривдити партнера, а з іншого боку, в умінні визнавати правоту іншого, здатності підкорятися цій правоті. При цьому, в жодному випадку не можна “переходити на особу”, удаватися до взаємних звинувачень і тим більше образ. Подружжя повинне при цьому свідомо прагнути не піддаватися негативним емоціям, не забувати про пошану один до одного, і пам'ятати, що перед кожним із них постає завдання не “наполягти на своєму”, не добитися за всяку ціну перемоги в суперечці, а встановити істину, прийняти корисне обом рішення. Для цього важливо не лише уважно слухати, що говорить інший, і прагнути зрозуміти його, але й уміти поставити себе на його місце, вислухати власні аргументи “його вухами”. Нарешті, дуже важлива готовність поступитися один одному, піти на компроміс тощо.

Культура подружнього спілкування – неодмінна умова безконфліктного сімейного життя. Знання правил культури спілкування дозволяє уникати багатьох конфліктів і зберігати добрі відносини, навіть якщо виникають серйозні розбіжності. Крім того, при явно вираженому конфліктному поведженні одного з членів родини застосування правил іншими значно знижує напругу, робить внутрішньо сімейну ситуацію набагато спокійною і створює сприятливі обставини для нормалізації відносин. Уміння знайти компроміс – дуже важливе уміння. Відвертий егоїзм, непоступливість, дитяча упертість приводять лише до більшого загострення розбіжностей.

Родинне генеалогічне дерево

Колись давно знати свою генеалогію було майже священним обов'язком кожної людини. Потім це стало привілеєм еліти суспільст-

ва. Більшість звичайних людей втрачала інтерес до своїх пращурів, обмежуючись незначною інформацією не більш, ніж про прадідів. Крайнім проявом розвитку цієї сумної тенденції стало те, що родовід свого улюбленого собаки людина знає краще, ніж свій власний. Між тим, генеалогія в загальному розумінні – не лише дуже цікава дисципліна, але і надзвичайно корисне для людини пізнання світу.

Генеалогія займається вивченням походження й історії роду, прізвищ і окремих осіб, родинних зв'язків, складанням родоводів. Наприклад, результати генеалогічних досліджень є основою для генетичних досліджень.

Слово “генеалогія” грецького походження й означає поняття “родовід” і походить від слів “ген” – “рід”, “логос” – “наука”. Генеалогія поділяється на дві частини. Перша частина називається офіційною й визначається як побудований на достовірних документах та інших джерелах доказ споріднення, що існує між особами, що мають загального родоначальника або нащадка, незалежно від суспільного становища цих осіб. Друга частина більше стосується внутрішнього духовного життя окремих осіб і сімейств, як історія того або іншого роду у всіх проявах життя його представників, як суспільного, так і сімейного.

Генеалогічна інформація являє собою, як правило, юридично оформлену й закріплену у відповідних типових документах інформацію, що встановлює споріднення, родовідні зв'язки й історію роду. Для встановлення родовідних зв'язків необхідні відомості, як мінімум, про представників двох поколінь роду (дуже часто генеалогічну інформацію використовують при здійсненні права на спадкування, при оформленні спадкових пільг та компенсацій та в інших випадках).

У наш час проводиться науково-технічне опрацювання й опис тих комплексів документів, які містять велику кількість генеалогічної інформації (наприклад, фонди церков різних духовних консисторій). Крім того, це дослідження документів, що містять генеалогічну інформацію: ревізькі казки, сповідні розписи, дворянські родовідні книги й т.д.

Актуальний сучасний напрям – створення комп'ютерних баз даних з усіх видів генеалогічних джерел і використання їх при виконанні запитів.

Кожна людина, усвідомлюючи своє місце у зв'язку я-родина-рід-народ, звертається до історії своїх пращурів. Вивчення свого походження, історії свого роду сприяє розумінню значимості кожної людини, підвищенню її відповідальності за долю свого роду, родини й свого

народу в цілому. Спільна потреба в генеалогічній інформації очевидна, тому не “затягуйте” зі складанням свого родоводу – доки живі представники старших поколінь Вашої родини, Ви ще маєте нагоду отримати унікальну інформацію про своїх більш-менш далеких родичів. Поспішіть зафіксувати ці відомості для своїх нащадків. Тому що життєве кредо кожного – пізнати свій рід, його завдання, закон його росту, співвідношення окремих галузей і їхні завдання, а на тлі всього цього – пізнати власне місце в роді й власне завдання, не індивідуальне, поставлене собі, а своє – як члена роду, як органу вищого цілого. Таке дослідження якраз і покликане послужити тому, щоб пробудити серця сучасників від глибокого духовно-історичного забуття, у яке їх занурювали протягом століть, відбираючи мало-помалу знання та пам’ять про волелюбність і несхитність наших великих предків. Так, генеалогічне дерево нашого народу знищувалося цілеспрямовано і свідомо. Але ті, хто робив це зло, так і не змогли помітити, що знищили вони лише видиму, надземну частину, але там, глибоко в землі, залишився живий корінь [61].

Це цікаво. У світі проживає більше двох мільйонів членів сім’ї Конфуція – великого китайського мислителя. Генеалогічне дерево Конфуція – найдовше у світі. Під час підготовки нинішнього генеалогічного дерева до нього потрапило понад 1,3 мільйони нових членів сім’ї Конфуція, до реєстру членів сім’ї вперше включені жінки. У новий перелік додано понад 40 кримінальних тисяч нащадків Конфуція, які проживають там, зокрема 34 тис. із Південної Кореї. Новий реєстр членів сім’ї китайського мислителя видадуть в 2009 році з нагоди 2560-річчя від народження “вчителя всіх китайців”.

Це видання стане п’ятим за рахунком списком близьких нащадків Конфуція. Остання, четверта спроба поновити генеалогічне дерево Конфуція реалізувалась в 1930-ті роки. Тоді, до книжки сім’ї Конфуція входило 600 тисяч його нащадків. Нове, п’яте видання містить понад два мільйони нащадків Конфуція, кривність яких із великою мислителем вдалося підтвердити, вважається, що сімейне дерево Конфуція насправді ще чисельніше. За його оцінкою, у світі живе понад три мільйони людей, пов’язаних родинними узами з великим китайським філософом. Більш того, в усьому світі це найдовше та найскладніше генеалогічне дерево: воно охоплює 88 поколінь людей, які вважаються родичами Конфуція.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Важливі аспекти етики в сімейних відносинах.
2. Норми етикету.
3. У чому полягає психологія сімейних стосунків?
4. Яким чином зовнішній вплив руйнує відносини подружжя?
5. На скільки важлива культура подружнього спілкування?
6. Що таке генеалогія?
7. Складіть генеалогічне древо своєї родини.
8. Які з цих висловів зацікавили Вас? Які з цих висловів Ви запропонуєте прочитати старшому поколінню? Які вислови будуть корисні і дорослим, і Вам?
  - ✓ Свобода є право робити все, що дозволено законом. *Ш. Монтеск'є*
  - ✓ Закони потрібні не лише для того, щоб залякувати громадян, але й для того, щоб допомагати їм. *Вольтер*
  - ✓ Молоді властиво все робити поспіхом. *Шекспір*
  - ✓ Засуджуючи вчинки інших людей, згадуй свої. *Л. Толстой*
  - ✓ Авторитет і дружба – вода і вогонь, речі різнорідні та ворожі; рівність – умова дружби. *В. Белінський*
  - ✓ Нерозуміння робить із друзів ворогів. *Л. Фейтвагнер*
  - ✓ Багато дитячих ігор – наслідування діяльності дорослих. *Я. Корчак*
  - ✓ Все, що ти зробиш для власних батьків, те й чекай і собі від дітей своїх. *Піт так*
  - ✓ Одразу після Бога йде батько. *В. Моцарт*
  - ✓ Розсудливість батька є найкраще навчання для дітей. *Демокрит*
  - ✓ Всім людям властиво помилятися. *Еврипід*
  - ✓ Ні в чому не помиляться – це властивість Богів. *Демосфен*
  - ✓ Якщо не висловлені протилежні думки, то ні з чого вибрати найкраще. *Геродот*
  - ✓ Ніхто не може бути ні всезнаючим, ні всемогутнім. *Вергілій*
  - ✓ Коли люди сперечаються тому, що прагнуть досягти істини, то спір неминуче повинен припинитися, бо істина буває лише одна. *Абу-ль-Фарадж*
  - ✓ Найважливіше завдання цивілізації – навчити людину мислити. *Т. Едісон*
  - ✓ Дійсна ознака, за якою можна впізнати справжнього мудреця, – терпимість. *Г. Ібсен*
  - ✓ Якщо передсуди та помилки минулого насильно з малих років укоріняться у вразливій душі дитини, то просвітництво й удосконалення ціло-

го народу надовго затримаються цією нещасливою обставиною.
М. Добролюбов

✓ Чи потрібно сприймати все за чисту монету? Чи варто привчити себе думати, критикувати? Зрозуміло, для молоді, що починає суспільне життя найважливіше – не стільки знати і зачувати, скільки навчитись думати, обговорювати і навіть критикувати. Головне – треба навчитись думати самому та не боятися власних думок, навіть коли вони не співпадають із тим, що здається правильним. Без цього нема руху вперед. *О. Коллонтай*

ДОДАТКИ

Додаток 1

Словничок використаних термінів

Аборт – штучне переривання вагітності.

ВІЛ – вірус імунодефіциту людини. ВІЛ-інфекція – це інфекційна хвороба, яка розвивається внаслідок багаторічного знаходження в клітинах людини Вірусу Імунодефіциту Людини (ВІЛ) і характеризується повільним ушкодженням імунної (захисної) системи, що призводить до СНІД (Синдрому Набутого Імунодефіциту).

Девіація (прикм.-девіантний) – відхилення від норми.

Депривація – позбавлення, обмеження, відсутність (недостача); материнська депривація – позбавлення материнської опіки; емоційна депривація – недостатня кількість емоцій, емоційних станів у суб'єкта.

Звичай – загальноприйнятий порядок, правила поведінки людей, що здавна склалося в процесі їхнього співжиття, увійшло в звичку, побут і свідомість певного народу, суспільної групи чи колективу. Звичайі виникли разом із появою людини та людського суспільства внаслідок повторювання однакових вчинків, які згодом набувають загального значення, стають нормою, якою керуються люди в своєму житті.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості людини, які відповідають вимогам даної діяльності й є умовою успішного її виконання. Здібності формуються та виявляються лише у процесі відповідальної діяльності.

ІПСШ – інфекції, що передаються статевим шляхом.

Раннє статеве життя – це початок сексуальних стосунків до фактичної зрілості молодої людини - фізичної, біологічної, психічної, соціальної.

Особистість – індивід як суб'єкт суспільних відносин і свідомої діяльності. Особистість характеризується активністю, мотивацією досягнення, цілеспрямованістю.

СНІД – синдром набутого імунодефіциту.

Сексуальна девіація – відхилення сексуальної поведінки від загальноприйнятих у суспільстві норм, яка не є хворобливим станом.

Сексуальні збочення – відхилення сексуальної поведінки, які є хворобливими, нав'язливими, неконтрольованими станами.

Сексологія – галузь наукових досліджень і знань про статеве життя.

Сексуальність – це сукупність внутрішніх і зовнішніх ознак, які роблять одну людину привабливою для іншої. Це – найскладніший природний феномен, властивий лише людям, який проходить через усе життя. Людина може нічого не знати про сексуальність або вважати, що її в неї немає. Але насправді сексуальність є у кожного.

Саморегуляція – це цілісна інтегральна психічна та поведінкова характеристика, яка постійно здійснює самоконтроль, самокоригування та самооцінку дій людиною.

Статеве життя – сукупність тілесних, психічних і соціальних процесів, в основі яких лежить і через які задовольняється статевий потяг.

Статеве життя неповнолітніх – раннє статеве життя, це статеві стосунки розпочаті молодими людьми, до того моменту, як настала зрілість: біологічна, психічна, соціальна. І вони можуть мати небажані наслідки, як венеричні хвороби або ІПСШ та вагітність.

Статева соціалізація – процес формування чоловічої чи жіночої статевої ідентичності у відповідності з прийнятими в даному суспільстві культурними нормами.

Традиція – це досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично та передаються з покоління в покоління. Традиція забезпечує спадкоємність поколінь, без якої не може бути родинного виховання, яке, по суті, зводиться до передачі народного досвіду, національних звичаїв, культурних надбань із покоління в покоління.

Фригідність – статеве холодність жінки. Виявляється слабкістю статевого потягу або статевої збуджуваності; може супроводжуватися відразу до статевого акту.

Характер – це сукупність індивідуальних психічних властивостей особистості, які визначають відношення людини до оточуючого довкілля, її діяльність, поведінку, вчинки. Особливою ознакою характеру людини є звичка, що міцно закріплюється у відповідь на вплив різних зовнішніх подразників.

Цінності – це ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне людина та суспільство. Існують загальнолюдські цінності: універсальні (любов, престиж, повага, безпека, знання, гроші, речі, національність, воля, здоров'я), внутрішньо-групові (політичні, релігійні), індивідуальні (особистісні).

Деструктивні зміни, яких зазнав інститут української сім'ї:

- зменшення цінності традиційних сім'ї та шлюбу;
- руйнування традиційних гендерних стереотипів чоловічості та жіночості;
- зростання кількості розлучень, через що все гостріше постає питання про виховання дітей у неповних сім'ях;
- послаблення батьківського авторитету;
- емоційне відчуження дітей та батьків одне від одного;
- зростання серед осіб репродуктивного віку кількості так званих “альтернативних”, “пробних”, “громадянських”, “консенсуальних” шлюбів;
- негативні зміни в репродуктивних настановленнях осіб репродуктивного віку, зокрема, зменшення народжуваності дітей;
- зняття будь-яких, у тому числі й вікових обмежень на дошлюбний секс;
- зростання конфліктного потенціалу сім'ї тощо [58, с. 9].

Соціально-гігієнічні та соціально-психологічні механізми генезису формування відхилень у статевій поведінці [53, с. 188]

Соціогенні	Соціально-психогенні		Біогенні
Ранній початок статевого життя	Бездіяльна поведінка	Примітивний сексуалізм	Індивідуальні особливості особистості
<p>Мікросередовище (сім'я, друзі, вулиця,):</p> <p>1) спостереження за статевим життям дорослих, друзів і батьків;</p> <p>2) зваблення старшим партнером;</p> <p>3) ранній сексуальний досвід.</p>	<p>Дефекти виховання:</p> <p>1) соціально-педагогічна запущеність.</p> <p>2) відсутність бажання вчитися і працювати.</p> <p>3) джерела негативних впливів:</p> <p>а) зв'язок з особами, які ведуть сумнівний образ життя;</p> <p>б) зв'язок з особами, що притягались до кримінальної відповідальності;</p> <p>в) антисуспільні прояви і правопорушення (грабежі, хуліганство, бродяжництво, життя без певних занять);</p> <p>г) п'янство;</p> <p>д) життя в притоні;</p> <p>е) тимчасове співпроживання для отримання вигоди від сексуальних відносин.</p>	<p>Відсутність сексуальної свідомості, етична і сексуальна незрілість:</p> <p>1) схильність і прагнення егоцентричного задоволення чуттєво-сексуального потягу;</p> <p>2) прагнення до вільного кохання та сексуальних відносин;</p> <p>3) примітивне переконання про необхідність постійної готовності до сексуальної активності, в кількісній здатності до статевого життя;</p> <p>4) незадоволеність шлюбом, сексуально-емоційне захоплення новими партнерами та їх часта зміна.</p>	<p>Психологічний інфантилізм, розумова недорозвиненість, психопатії, характерологічні відхилення:</p> <p>1) психогенні травми;</p> <p>2) неблагонадійні умови у родині;</p> <p>3) патологічна сексуальна цікавість і потреба у статевому житті.</p>

Моя декларація самоцінності

Я – це Я

Такої людини, як я, ніколи не було і не буде.

Є люди, які чимось схожі на мене, але у всьому такого, як я, – нема.

Мені належить усе моє тіло й усе, що воно робить.

Мені належить мій голос: тихий чи голосний, ніжний чи різкий.

Мені належить мій рот і усі слова, які він вимовляє: добрі та несправедливі, правильні та неправильні.

Мені належать мої очі й усі ці образи, які вони можуть бачити.

Мені належать мої почуття, якими б вони не були – злість, радість, любов, розчарування, захоплення.

Мені належать мої перемоги й успіхи, помилки та невдачі.

Я – це я незалежно від того, що я кажу, які мої вчинки, як виглядаю, що я думаю та відчуваю. Це все належить мені. Це є. І цього достатньо, щоб полюбити себе та зацікавитись собою.

Тепер, коли я подружився зі собою, полюбив себе, я можу набратися терпіння та мужності, щоб змінити те, що мене не задовольняє в собі.

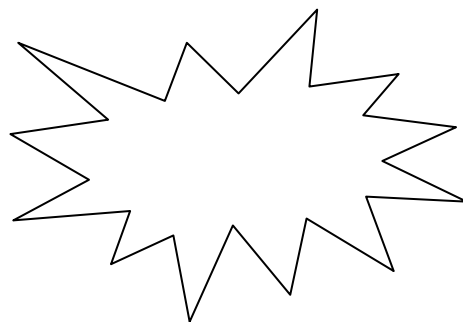
Я можу відкинути те, що мені не подобається, залишити те, що мене задовольняє, замінити відкинуте чимось новим.

Я можу бачити, чути, думати, діяти. У мене є усі можливості для того, щоб бути корисним іншим людям.

Значить у мене є все, щоб жити.

Я – це Я, і це прекрасно [44, с. 172].

Підпис:

Анкета для неповнолітніх дівчат

Тема: “Як ви ставитесь до питань статевого виховання та просвіти?”

Добрий день. Ми просимо Вас відповісти на задані запитання:

1. Чи вважаєте за потрібне введення у навчальну програму курсів щодо статевої просвіти?
2. Що особисто для вас означав би такий курс?
3. Хто, на вашу думку, має проводити такі заняття?
4. Які якості мають бути притаманні викладачеві даного курсу?
5. Напишіть декілька найважливіших тем, які ви вважаєте за потрібне обговорювати на заняттях.
6. Як часто мають проводитися такі заняття?
7. Чи обговорюєте ви сексуальну тематику з вашими батьками?
8. Чи користуються у Вас авторитетом щодо питань сексуальної тематики ваші друзі?
9. До кого ви б звернулися за допомогою у “пікантній ситуації?”
10. Сформулюйте своє бачення щодо проблем пов’язаних із статевим вихованням?

Дякуємо Вам за участь в опитуванні.

Анкета для батьків

Тема: “Статеве виховання дітей”

Добрий день. Просимо Вас відповісти на задані запитання. Вам потрібно вибрати ту відповідь із якою Ви згодні.

Вкажіть ким ви працюєте?

Стаж роботи?

Сімейний стан?

Чи є у Вас неповнолітні діти?

1. Чи у вашій сім’ї провадиться статеве виховання дітей?

Так. Яким чином?

Ні.

Важко відповісти.

2. Чи знаєте ви коло друзів із якими спілкується ваша дитина?

Так.

Ні.

Важко відповісти.

3. Чи віднесете ви до аморальної поведінки підлітка такі явища:

Паління цигарок. Вживання алкогольних напоїв. Пірсінг (на тілі, обличчі, вухах). Міжстатеве спілкування на рівні дорослих. Відвідування нічних клубів, дискотек тощо. **Потрібне підкреслити.**

4. На Вашу думку, чи відповідає нині діюча система профілактики статевої деморалізації в Україні відповідним вимогам сьогодення?

Так. Пояснення.

Ні. Пояснення.

Важко відповісти.

Своє.

5. Якщо вважаєте, що ні, то чим це зумовлено?

Бездіяльність соціальних служб для молоді.

Соціально-економічний стан у суспільстві.

Практична відсутність статевої просвіти та виховання у школах і ПТНЗ.

Свій аргумент.

6. Ваша реакція на можливість знайдення у вашої дитини матеріалів порнографічного змісту?

Провести бесіду.

Вияснити джерело отримання порнографії.

Забрати і знищити.

7. Чи дозволяєте ви дивитися дитині фільми з еротичним змістом?

Так, дитина повинна знати і це.

Ні, категорично.

Частково мені невідомо, які фільми дивиться моя дитина.

8. Як Ви думаєте, чи повинен бути державний контроль змістового характеру фільмів (передач) для дітей, який би забороняв показ жорстоких та аморальних фільмів?

Так.

Ні.

Частково.

Батьки самі знають, що шкодить дитині.

9. Як Ви думаєте, що потрібно зробити, щоб знизити рівень злочинів аморального спрямування, які скоєні проти дітей в Україні?

Прийняти закон про гарантію прав неповнолітніх.

Покращити соціально-економічний стан сім'ї та дітей.

Посилити контроль за реєстрацією злочинів.

Вдосконалити методикау здійснення профілактики аморальних злочинів щодо неповнолітніх.

Посилити відповідальність батьків за виховання дітей.

Підвищити кримінальну відповідальність за злочини цієї категорії.

Дякуємо за участь в опитуванні.

Насильство щодо жінок включає:

Насильство в родині. До цієї категорії належать такі форми, як побиття чоловіками чи партнерами, сексуальні домагання щодо дівчаток в родині, насильство, пов'язане з посагом, зґвалтування в шлюбі, “жіноче обрізання” (каліцтво жіночих статевих органів), а також інші традиційні обряди, шкідливі для жінок. До цієї категорії слід також віднести насильство над служницями, зокрема, утримання в будинку без згоди на те працівниці, грубе фізичне поводження, рабські умови праці та проживання, і сексуальні домагання.

Насильство в суспільстві. Сюди входять зґвалтування, сексуальне насильство, сексуальні домагання на роботі, в навчальних закладах, і в будь-яких інших місцях. Торгівля жінками, примусова проституція та примусова праця теж належать до цієї категорії, як і зґвалтування й інші форми жорстокого поводження з жінками з боку збройних угруповань.

Насильство з боку держави. Ця категорія включає насильства, скоєні поліцією або з її відома, насильство, заподіяне охоронцями у в'язницях, солдатами, прикордонниками, імміграційними службовцями й іншими, як, наприклад, зґвалтування солдатами урядових військ під час збройних конфліктів, катування заарештованих, насильство службовців над жінками-біженцями. У кожній з цих категорій примус може мати фізичний, психологічний або сексуальний характер [84, с. 2].

Типи, види і форми сімей:

– **за типом:** бездітна, багатодітна, малодітна, молода, неповна, первинна, вторинна, позашлюбна, вторинношлюбна, міжнаціональна, дистантна, різнорідна, складна (патріархальна), опікунська, сім'ї, де є засуджені батьки, старші брати і т. п.

– **за складом:** повна сім'я, окрема, проста або нуклеарна, складна (сім'я з кількох поколінь), велика сім'я;

– **за структурою:** з однією шлюбною парою з дітьми або без дітей; з одним із батьків подружжя та іншими родичами; з двома і більше шлюбними парами з дітьми або без дітей, з одним з батьків подружжя та інших родичів і без них; з матір'ю (батьком) з дітьми;

– **за типом главенства в сім'ї:** егалітарні (демократичні) й авторитарні;

– **за однорідністю соціального складу:** соціально-гомогенні (однорідні) і гетерогенні (неоднорідні) сім'ї;

– **за сімейним стажем:** молоді сім'ї; сім'ї, в яких очікують дитину; сім'я середнього шлюбного віку; подружні пари похилого віку;

– **за національним (етнічним) складом:** однонаціональні; міжетнічні сім'ї; сім'я з громадян різних держав; сім'я з осіб різного віросповідання;

– **за якістю взаємин та атмосфери в сім'ї:** благополучна, стабільна, педагогічно-слабка, нестабільна, дезорганізована, деморалізована;

– **за географічною ознакою:** міська, сільська, віддалена сім'я (яка проживає у важкодоступних районах);

– **за типом споживацької поведінки:** сім'я з “фізіологічним” або “наївно-споживчим” типом споживання, сім'я з “інтелектуальним” типом споживання, тобто з високим рівнем витрат на купівлю книг, журналів, на видовищні заходи тощо; сім'я з проміжним типом споживання; з особливими умовами життя; студентська сім'я; “дистантна” сім'я;

– **за рівнем матеріального достатку:** елітарні, малозабезпечені, заможні.

Кожна сім'я відрізняється одна від одної за такими основними параметрами:

- **соціально-культурний** – освітній рівень батьків, їх участь в житті суспільства;
- **соціально-економічний** – майнові характеристики та зайнятість батьків на роботі;
- **техніко-гігієнічний** – умови проживання, обладнання житла, особливості способу життя;
- **демографічний** – структура сім'ї (велика, що включає інших родичів; батьки та діти; неповна; бездітна; одно-, мало- чи багатодітна).

Як соціальний інститут сім'я виконує в суспільстві наступні функції:

- **матеріально-економічну** – планування сімейного бюджету, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві;
- **житлово-побутову** – забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства й організація побуту сім'ї;
- **репродуктивну** – продовження людського роду через народження дітей;
- **комунікативну** – створення сприятливого сімейного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, організація внутрісімейного спілкування;
- **виховну** – передача дорослими членами сім'ї соціального досвіду дітям;
- **рекреативну** – організація вільного часу та відпочинку сім'ї, розвиток інтересів і потреб особистості.

За типом спілкування сучасна психологія виділяє два типи сімей:

- **тоталітарні** (домінаторні);
- **демократичні** (партнерські) [2, с. 73-74].

Теорії девіації [2, с. 63]

<i>Назва теорії</i>	<i>Основоположники теорії</i>	<i>Основні ідеї теорії</i>
Біологічні	Ч. Ломброзо Ч. Шелдон	Особливості фізіологічної будови тіла є причиною девіації
Психологічні та психіатричні	З. Фройд	Конфліктність особистості, що є результатом боротьби між свідомим та підсвідомим, викликає девіації
Соціологічні 1. Теорія соціального контролю 2. Теорія соціалізації 3. Теорія аномії	Е. Дюркгейм	Відсутність чіткої регуляції поведінки людей внаслідок несформованості в суспільстві чітких норм і цінностей. Послаблення феномена соціальної солідарності.
	Кожен	Девіантній поведінці люди навчаються в процесі засвоєння культури певної групи
	Р. Мертон	Виникнення девіації відбувається в результаті розриву між культурними цілями суспільства та соціально схваленими засобами їх досягнення
Культурологічні	Селлін В. Міллер	Причина девіації – в конфліктах між нормами офіційної культури та субкультури
Теорія стигматизації (клейміння)	М. Гофман Ч. Беккер	Девіація – це “клеймо”, яке групи, що наділені владою, ставлять на менш захищених груп чи окремої особи

Декілька порад, як швидко та безболісно показати коханій своє ніжне до неї відношення

1. *Робіть щирі компліменти.* Що означає “робити щирі компліменти”? Нічого особливого: скажіть, як чудово дружина виглядає, як ви щасливі бути з нею разом, як вам пощастило (якщо ви так вважаєте, звичайно). Або похваліть кохану за підвищення на роботі, яке вона давно заслужила, за важливі досягнення в кар’єрі або щось, чим вона по праву може гордитися. Такі компліменти ніколи не бувають зайвими або дуже надуманими, а жінки їх цінують більше стандартних дифірамбів красі. Озвучені вами словесні докази розуму, краси та винятковості розслабляють жінку, настроюють її на романтичний лад, і вам не доведеться довго переконувати її в своїх відчуттях. Крім того, ваше відношення, виражене в компліментах, додасть жінці впевненості в собі, а оскільки саме ви поліпшили її настрій, подяка з боку коханої не примусить себе чекати.

2. *Виконайте одне з найнаполегливіших прохань.* Пригадаєте, про що кохана вже довго та безуспішно просить вас (наприклад: ретельніше голитися або запросити її в ресторан), а ви все вдаєте, що не чуєте? Що ж, якщо ви трохи напружитесь та виконаєте її прохання (а ще краще, якщо ви виконуватимете її прохання постійно), кохана неодмінно відмітить і оцінить вашу увагу. Такі добрі справи не вимагають великих зусиль, а з вашого боку – достатньо уважніше ставитися до слів подруги та нагородою вам стане похвала коханої. Секрет полягає не в тому, що ви робите те, що вам подобається, а те, про що вона вас просила. Відчуваєте різницю? Виконання прохання подруги говорить про те, що ви іноді слухаєте і її, а не лише спортивних коментаторів. Виберіть декілька найнаполегливіших її прохань і виконайте їх!

3. *Дивуйте.* Навіть найменший романтичний жест може зіграти дуже велику роль у відносинах. Якщо ви знаєте, що кохана втомилася після важкого робочого дня, замовте додому вечерю в її улюбленому ресторані або кафе. Або ж порадуйте подругу її улюбленими делікатесами або морозивом. Невеликий подарунок (необов’язково дорогий або особливий) неодмінно підніме її настрій – досить подумати про те, що може їй сподобатися. Вибирайте речі в її смаку – це підкреслить особливу інтимність і довірливість ваших стосунків і вашу обізнаність щодо її пристрастей. Жінки з радістю отримують такі несподівані подарунки, крім того, вони підкреслюють, наскільки для вас важливі деталі.

4. *Проводьте більше часу з коханою людиною.* Подивимося правді в очі: багато чоловіків приходять в обурення при одному лише натяку на те, що поміняти компанію приятелів на вечір із коханою. Як не дивно, жінки цілком розуміють ваші відчуття й усвідомлюють значення міцної чоловічої дружби, тому більшість із них все ж таки готові на деякий час відсторонитися та відійти на другий план. Проте дуже важливо, щоб ви розуміли, що насправді головне у вашому житті – друзі-приятелі чи кохана. Дати їй відчути це – не менш важливо, чим розуміти це самому. Час від часу, замість того, щоб відправлятися в бар із друзями, подивіться кіно з коханою людиною. Такі дрібні поступки приносять великі плоди, тому ви переконаєтеся у тому, що жінка усвідомлює, на яку жертву ви заради неї йдете. Іноді, якщо подруга не оцінила вашого вчинку, не зайвим буде їй про це натякнути. У жодному випадку не шкодуйте про цей вчинок – не потрібно витати думками десь далеко, неначе відбуваючи повинність; хай кохана знає, що, хоча ви і цінуєте компанією друзів, проте завжди готові провести час із коханою дружиною.

5. *Напишіть їй записку.* Силу друкарського чи написаного слова ще ніхто не відміняв – іноді одне слово в записці переконливіше, ніж сотні красномовних компліментів. Невеликі романтичні послання та записки – ось речовий доказ ваших почуттів, який жінки не так часто отримують. Це не обов'язково повинні бути солодкуваті визнання з жіночих романів. Досить написати на листівці щось особисте, а не просто підписати її, або ж залишити записку, якщо ви побували в квартирі в її відсутність. Не бійтеся романтичних жестів і звернень – сміливо пишть “твій” або “з любов'ю” замість “побачимось” і “бувай” – адже ви звертаєтеся не до колеги по роботі, а до коханої жінки.

6. *Частіше виходьте в світ разом.* Як не дивно, відносини укріплюють не події, на зразок днів народження, весілля загальних знайомих і роковин знайомства, а буденні вечері та сніданки. Просто прагніть проводити більше часу разом: ходіть у кіно, в ресторан або на футбол. Пам'ятаєте, що спільні емоції зближують. Поява разом у публічних місцях додає жінці впевненості в тому, що ви – пара, так що навіть в колі друзів цей тісний зв'язок зберігається. Якщо ми помилково вважаємо, що чоловіки та жінки однакові, наші взаємини наповнюються безпідставними очікуваннями. Жінки вважають, що чоловіки поступатимуть так само, як і закохані жінки. Чоловіки вважають, що жінки стануть реагувати таким же чином, як реагує чоловік, коли він любить.

“Синдром Попелюшки”. Соціальна нерівність у шлюбі

Бути щасливою, коханою та забезпеченою – нормальне бажання жінки. Однак, часто це бажання реалізується завдяки тому, що жінка з меркантильних інтересів виходить заміж за багатого чоловіка. Що з цього може вийти?

“Синдром Попелюшки” це синдром, у переважній більшості дівчат із середньостатистичної сім’ї, у якої одразу з’явилися і принц, і багатство, що приховувати, присутнє в жіночій психології. Та і не лише в жіночій. На думку соціологів, таких людей сьогодні близько 80%. Основними симптомами “синдрому Попелюшки”, який вражає жінок, що одружилися з багатого людиною, є:

- ✓ постійна турбота жінки про те, що вона не гідна свого чоловіка, що він проміняє її на іншу (молодшу, красивішу, цікавішу) жінку;
- ✓ труднощі в спілкуванні зі старими друзями та родичами, жінці здається, що вони заздрісні та недружні;
- ✓ кидання з крайності в крайність: то жінка з усіх сил витрачає гроші чоловіка, то починає судомно економити на необхідному;
- ✓ відчуття стійкої огиди до себе, жінка може відчувати невдоволення своєю фігурою, манерами, голосом і т.д.;
- ✓ постійні думки та розмови про гроші.

Можна лише уявити, яку руйнівну силу має такий синдром, якщо цей багатий наречений ще й іноземець. Часто, перехід в закордонний світ багатства походить зі світу матеріальної недостатності, в якому мешкає більшість наших співвітчизниць. І ось з переїздом до майбутнього чоловіка у жінок починаються проблеми.

Проблеми “Золотої клітки”:

1. Ізоляція. Жінка відчуває себе відрізаною від звичайних радощів життя, які були їй доступні до переїзду за кордон. Багаті іноземці спочатку можуть виявляти скупість: вони сплачують за найнеобхідніше, але гроші на “просто так” не дають. Отже, навіть пройтися по магазинах немає можливості. Також немає і подружки, до якої можна забігти на вогник.

2. Сором. Фінансове зростання часто веде до втрати друзів на Батьківщині. Дуже щасливі нотки в голосі жінки, що емігрувала, розцінюються як неодмінне псування її характеру. Жінці стає соромно перед бідними, але чесними друзями.

3. Залежність. Навіть отримавши доступ до банківських рахунків свого майбутнього чоловіка, жінці важко забути, що вона користується не своїми, а чужими грошима. Їй здається, що в нерівному з фінансової точки зору союзі, рівноправності добитися буде неможливо.

4. Відчуження. В багатих сім'ях Європи набагато менше часу відводиться задушевним бесідам. Діловим людям потрібно все встигнути, і скрізь побувати. А жінка поступово перетворюється на домогосподарку, що знемагає від нудьги. Це не може не привести до охолодження стосунків.

Особливості “Синдрому Попелюшки”

Життя це завжди динаміка, і успіх не статичний, як в казці про Попелюшку – для реального життя, на відміну від казки, дуже мало для повного щастя бути просто дружиною багатого та успішного чоловіка. Якщо замислитися, то можна сміливо сказати, що селянка, яка опинилася в палаці, через декілька днів сама втекла б звідти! Стереотип щодо того, що щастя – у грошах, у благополуччі, дуже сильний. Ми часто живемо з думкою, що ось, як лише досягнемо чогось або у нас з'явиться щось, то все – далі неначе не буде завтра, а якщо буде – то ми самі в ньому будемо якісно іншими, кращими, справжніми в цій розкоші. Дівчина, яка успішно зачарувала бажаного хлопця, не завжди думає “а що ж далі?”.

Справа в тому, що не всі дівчата насправді такі вже меркантильні особи – багато хто з них намагається бути щирою зі своїм чоловіком, який “дав їй усе”. Більше того, вступаючи у шлюб із дуже забезпеченим чоловіком, жінка, в першу чергу, може мріяти про майбутнє своєї дитини, яку вона любитиме всім серцем, незважаючи на те, що ця дитина народилася, можливо, не від коханої людини. Для жінки природним є бажання дати дитині все, чого вона сама не мала у власному дитинстві. Через це жінка й може перестати бути собою, намагаючись в очах свого чоловіка, а, тим паче, в очах його друзів і колег, виглядати кращою, іншою. Проте, звертаючись до казки про Попелюшку, можемо сказати, що героїня цієї казки перестає страждати через своє кохання до принца тоді, коли розуміє, що для того, щоб бути щасливою, зовсім не потрібно заслужувати чиюсь любов.

Чи так вже потрібно виходити заміж за багатого чоловіка?

“Принц” – це не рішення проблем, не кінцева мета. Він може стати “супутнім атрибутом”, який з’явився природним чином, через те, що живеш відповідно до своїх внутрішніх потреб і прагнень. Так, мріяти про “красиве життя”, також, як і “красиво жити” – не заборониш. Проте набагато ліпше зробити все для того, аби органічно влитися у це життя, а не витратити всі свої ресурси, аби будь-що полонити серце такого-сякого, але багатого чоловіка. Потрібно навчатися, самовдосконалюватися, постійно працювати, розвиваючи свої знання, реалізовуватися у своїй професії – можете не вірити, але така база знань та умінь також може сприяти забезпеченому життю та тому, що ти будеш відчувати себе “на гребені”! Крім того, так можна отримати ще більше – відчуття драйву від власного успіху, відчуття своєї участі у житті, насолоду результатами своєї роботи, а ще – справжнє кохання, яке ти обрав серцем, а не лише через розрахунок.

Якщо вже вийшла заміж за багатого, то вихід – самовдосконалення!

Одним із рецептів щасливого життя з багатим чоловіком (незалежно від того, іноземець він чи наш, рідний), є максимально продуктивно використовувати не лише ті рідкісні години, які ви проводите разом із багатим обранцем, але і всю решту часу. Жінці, що вийшла заміж за багатого чоловіка не потрібно піклуватися про шмат хліба, і тому всі сили можна кинути на самовдосконалення. Жінка може вчитися, виправляти свої недоліки, розвивати свої здібності! Так вона підвищить свою самооцінку, а чоловік бачитиме перед собою цікаву і розумну жінку, яку постійно треба завойовувати.

І для цього не обов’язково робити кар’єру за кордоном. Жінка може взяти на себе ту частину спільного життя (побут, сімейні свята, організація дозвілля), в якому вона може бути повноправною та навіть незамінною господинею.

Головне, рано чи пізно люди повинні зрозуміти: не можна все життя залишатися маленькою дитиною – безпорадною істотою, про яку неодмінно хтось повинен піклуватися, якому весь час повинні допомагати, це – патологія. Люди повинні усвідомити: якщо в світі багато нещастя, це не означає, що щастя в ньому немає. Як говорили мудреці: уміння посміятися над труднощами – ось що прославляє людину [73].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Авраменкова В. В.* Половая дифференциация и сексуализация детства: горький вкус запретного плода // Вопросы психологии. – 2003. – №5. – С. 103-120.
2. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / *А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола*; за заг. ред. *А. Й. Капської*. – К., 2002. – 164 с.
3. *Біда О.* Цнотливість уже не актуальна? // Вечірній Київ. – 2004. – №62. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 23. 12. 2003: <www.veschirka.kiev.ua>. – Загол. з екрану. – мова укр.
4. *Блонский П. П.* Очерки детской сексуальности // Избр. пед. и псих. Произведения. – Т. 1. – М.: Педагогіка, 1979. – С. 202–277.
5. *Бондарчук О. І.* Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: НАУМ, 2001. – 208 с.
6. *Васянович Г. П.* Збірка наукових праць. – Львів, 2006. – 448 с.
7. *Васянович Г. П.* Педагогічна етика: навчально-методичний посібник. – Львів, “Норма”, 2005. – 343 с.
8. *Ващенко Г. Г.* Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – 191 с.
9. *Виготский Л. С.* Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства // *Виготский Л. С.* Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Педагогіка, 1983. – Т. 5. – С. 257-321.
10. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник / *За ред. Т. В. Говорун*. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1996. – 168 с.
11. *Вишневський О.* Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. – Львів: Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенка, 1996. – 238 с.
12. *Власова О. І.* Педагогічна психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
13. *Волкова Н. П.* Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 576 с.
14. *Ворник В. М., Голоцван О. А., Коломієць В. П.* Модуль “Прояви турботу та обачливості”: Навч.-метод. Посібник. – К.: Навчальна книга, 2002. – С. 40-41.
15. *Гайнуллина М.* Подростковая беременность // 9 месяцев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 03. 11. 2006: <www.9months.ru>. – Загол. з екрану. – мова рос.

16. *Гилинский Я. И.* “Отклонения” в сфере сексуального поведения // Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других “отклонений” / Ассоц. юрид. центр. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 368-372.

17. *Говорун Т. В.* Соціалізація статі та сексуальності. Монографія. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 240 с.

18. *Говорун Т., Кікінежді О.* Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Навч. посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с.

19. *Гончаренко С. У.* Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.

20. *Гребенников И. В.* Основы семейной жизни: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.

21. *Гурко Т. А.* Женский опыт сексуальных отношений, материнства и супружества несовершеннолетних // Социологические исследования. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: 15. 08. 2002: <www.2001.isras.ru>. – Загол. з екрану. – мова рос.

22. *Гурлева Т. С.* Дівчина-підліток: проблеми віку і профілактика важковихованості. – К.: МО України, ІЗМН, 1999. – 136 с.

23. Депривація. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: 31. 01. 2009: <www.slovnyk.net>. – Загол. з екрану. – мова укр.

24. *Джеймс У.* Психология / Под ред. *Л. А. Петровской.* – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.

25. *Дмитренко А. К., Мармазинська П. Є., Тарновська О. С.* Психологія сімейного виховання // Посібник. – ОЦСС для молоді. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 132-183.

26. *Догадина М. А., Пережогин Л. О.* Сексуальное насилие над детьми. Выявление, профилактика, реабилитация потерпевших. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: 12. 07. 2006: <www.rusmedserv.com/psychsex/sexvictim.shtml>. – Загол. з екрану. – мова рос.

27. *Драгунова Т. В.* Психологические особенности подростка // Возрастная и педагогическая психология. – 1979. – №2. – С. 98-141.

28. Етика сімейних стосунків. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: 28. 12. 2008: <www.newfamily.org.ua>. – Загол. з екрану. – мова укр.

29. *Зайцев А. Г., Зайцев Г. К.* Педагогика счастья (Валеология семьи). – СПб: Союз, 2002. – 320 с.

30. Зміст сімейного виховання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: 12. 12. 2008: <www.refineua.com.ru>. – Загол. з екрану. – мова укр.

31. *Исаев Д. Н.* Роль семьи в половом воспитании дошкольников // Труды Ленинградского научно-исследовательского психоневрологического института им. В. М. Бехтерева. – 1978. – Т. 66. – С. 103-113.

32. *Каган В. Е.* Воспитателю о сексологии. – М.: Педагогика, 1991. – 256 с.

33. *Кириленко С. В.* Деякі аспекти статевого виховання дітей / Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник // За ред. *Т. В. Говорун.* – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1996. – С. 7-19.

34. *Кириллова Н. А.* Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников // Вопросы психологии. – 1999. – №4. – С. 29-37.

35. *Ковалев С. В.* Психология семейных отношений. – М.: Пед-ка, 1987. – 158 с.

36. *Коваленко Г.* Великі проблеми маленьких мам // Людина і суспільство. – 2004. – № 20. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 05. 09. 2006: <www.vechirka.kiev.ua>. – Загол. з екрану. – мова укр.

37. *Кон И. С.* Вкус запретного плода. Сексология для всех. – М.: Семья и школа, 1997. – 462 с.

38. *Кон И. С.* Вступ до сексології: Пер. з рос. / *П. Л. Пироженко.* – К.: Либідь, 1991. – 304 с.

39. *Кон И. С.* Психология половых различий // Вопросы психологии. – 1981. – №2. – С. 47.

40. *Кон И. С.* Психология юношеского возраста. – М.: Педагогика, – 1979. – 289 с.

41. *Кон И. С.* Психосексуальное развитие и половая социализация // Семейная психотерапия при нервных и психических заболеваниях. – Л., 1978. – С. 113-122.

42. *Кон И. С.* Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива. – М.: Наука, 1988. – 380 с.

43. *Костюк Г. С.* Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / Под ред. *Л. Н. Прокопиенко*; Сост. *В. В. Андриевская, Г. А. Бала, А. Т. Губко, Е. В. Проскура.* – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.

44. *Кравець В. П., Кікінеджі О. М., Кізь О. Б.* Додатки // Збереження репродуктивного здоров'я вихованців інтернатних закладів: Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 180 с.

45. *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Львів, 1990. – 520 с.

46. *Максимчук Н. П.* Психологія сексуального розвитку: Навчальний посібник для студентів ВНЗ / Автор-укладач *Н. П. Максимчук.* – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2006. – 144 с.

47. *Макаренко А. С.* Лекции о воспитании детей // Книга для родителей: К 100-летию со дня рождения *А. С. Макаренко*. – М.: Педагогика, 1988. – С. 242-301.
48. Мальтус Томас Роберт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 28. 01. 2009: <www.krugosvet.ru>. – Загол. з екрану. – мова рос.
49. *Миславский Ю. А.* Саморегуляция активность личности в юношеском возрасте. – М.: Педагогика, 1991. – 152 с.
50. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення / За ред. проф. *А. Й. Капської*. – К.: ДЦССМ, 2003. – 184 с.
51. *Мороз Л. І.* Вплив батьків на формування ціннісних орієнтацій у сфері міжстатевих взаємин // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник / За ред. *Т. В. Говорун*. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1996. – С. 83-91.
52. Навчання здоровому способу життя на засадах розвитку навичок через систему шкільної освіти: оцінка ситуації / *О. М. Балакірєва, Л. С. Ващенко, О. Т. Сакович* та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 108 с.
53. *Нагаев В. В.* Психология сексуальной безнравственности. – Сыктывкар. Общество психологов СССР. Коми респ. отделение, 1990. – 224 с.
54. Нащадків Конфуція більше двох мільйонів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 17. 02. 2008: <<http://tsn.ua/ua/tsikavinki>>. – Загол. з екрану. – мова укр.
55. Основи сімейного права України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 19. 11. 2006: <<http://book.li.org.ua/ua/map/r9/r95>>. – Загол. з екрану. – мова укр.
56. *Павліченко А.* Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 98-120.
57. *Песоцька О. П., Кратінова В. О., Ларіонова Н. Б.* Сирота...Луганська // "Гривна-Плюс". – 2005. – №8 (182). – С. 1-2.
58. *Петрунько О. В.* Актуальні проблеми сексуального виховання підлітків. – К.: ДЦССМ, 2004 – 80 с.
59. Подружня зрада. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 28. 08. 2008: <<http://pani-ua.info/vzaemovidnosunu>>. – Загол. з екрану. – мова укр.
60. *Постовий В. Г.* Сучасна сім'я і її педагогіка. – К.: Освіта, 1994. – 64 с.
61. Про генеалогію. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 28. 12. 2008: <<http://www.genealogy.ua>>. – Загол. з екрану. – мова укр.

62. Проблеми сімейного та статевого виховання дітей і учнівської молоді: Науково-методичний збірник / *С.О. Свиріденко* (відп. ред.). – К.: ІСДО, 1995. – 88 с.
63. Проституція неповнолітніх. Статева деморалізація. // Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із секс-бізнесу. / Авт. колектив за ред. *О. П. Петрашук та І. І. Цушка* – К.: Ніка-Центр, 2003. – 248 с.
64. Психологія: Підручник / *Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук* та ін.; за ред. *Ю. Л. Трофімова*. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
65. Психологія розвитку. 7-е изд. / *Г. Крайг*. – СПб.: Питер, 2003. – 992 с.
66. Психологія сімейних стосунків. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 28. 01. 2009: <<http://www.newfamily.org.ua/203.html>>. – Загол. з екрану. – мова укр.
67. Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із секс-бізнесу / За ред. *О. П. Петрашук та І. І. Цушка*. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 248 с.
68. Родинно-сімейна енциклопедія. – К., 1996. – 439 с.
69. Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні здорового способу життя молоді / *О. Яременко, О. Балакірєва* та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 111 с.
70. Секс-Бізнес в Україні: спроба соціального аналізу / *Балакірєва О. М., Боднар Т. В., Галустян Ю. М.*, та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 159 с.
71. Сексологія: Энциклопедический справочник по сексологии и смежным областям / Под ред. *Б. М. Вортника* и др. – Минск: Белорусская энциклопедия им. Петруся Бровки, 1993. – 350 с.
72. Сексуальна поведінка підлітків // Директор школи. – 2000. – № 44(140). – 12 с.
73. “Синдром Попелюшки”. Соціальна нерівність у шлюбі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 28. 10. 2008: <<http://www.newfamily.org.ua/203.html>>. – Загол. з екрану. – мова укр.
74. Сім'я, родинність, свояцтво: поняття та юридичне значення. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 28. 01. 2009: <<http://ebk.net.ua/Book/SPravo/01-05/80301.htm>>. – Загол. з екрану. – мова укр.
75. Семья. Социально-психологические и этические проблемы: Справочник / *В. И. Зацепин, Л. М. Бучинская, А. Т. Шмуратов*. – К., 1996. – 189 с.
76. *Стельмахович М. Г.* Українська родинна педагогіка: Навч. Посібник. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
77. *Третьякова Л.* Дети есть дети. Даже если они уже мамы // Алтайская правда. – 2001. – №52 (23614). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 18. 03. 2006: <www.ap.altairegion.ru>. – Загол. з екрану. – мова рос.

78. Трубавіна І. М. Консультування сім'ї. Науково-методичні матеріали. Частина І. – К.: ДЦССМ, 2003. – 88 с.
79. УСДМ заботится о матерях-одиночках. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 13. 09. 2005: <www.usdm.org.ua>. – Загол. з екрану. – мова укр.
80. Филиппова Г. Г. Психология материнства. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 240 с.
81. Формування навичок здорового способу життя в дітей і підлітків. Ред. Панок В. Г., К., Ніка-Центр, 2002. – 277 с.
82. Формування сексуальної культури молоді / Балакірева О. М., Галустян Ю. М., Корегін О. Я., Новицька В. П. та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Український ін-т соціальних досліджень, 2004. – Кн. 9. – 132 с.
83. Херсонський Б. Г., Дворняк С. В. Психология и психопрофилактика семейных конфликтов. – К., 1991. – 189 с.
84. Це в наших руках! Stop насильству щодо жінок. – Оксфорд, 2003. – 12 с.
85. Якубова Ю. М., Антонова-Турченко О. Г., Святненко Г. В., Московка М. М. Проблемні сім'ї: діти і батьки. – К., 1998. – 137 с.
86. Янсон К. Молода мама. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 29. 10. 2005: <www.intertv.kiev.ua>. – Загол. з екрану. – мова укр.